

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΔΙΚΑΙΟΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Υπό τοῦ κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

Ι. Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΦΥΣΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Στατική καὶ δυναμικὴ σκοπιὰ

Ἡ ἔρευνα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἡμπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἀπὸ δύο σκοπιὰς, πού στηρίζονται εἰς δύο ἀντιτιθεμένας θεμελιώσεις: τὴν στατικήν καὶ τὴν δυναμικήν.

Καὶ αἱ δύο δέχονται κατὰ βάσιν τὴν *ἐξέλιξιν*. Διότι ἡ ἐξέλιξις ἔχει τὸν χαρακτήρα *παγίου κοινωνικοῦ φαινομένου*. Τὸ σήμερον εἶναι πάντοτε διαφορετικὸν ἀπὸ τὸ χθές. Δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον ἀπὸ αὐτό, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ὅμοιον μὲ αὐτό. Ἡ πρώτη, ὅμως, θεμελίωσις, ἡ στατική, περιχαρακώνει τὴν ἐξέλιξιν εἰς ὠρισμένα προϋπάρχοντα πλαίσια. Ἡ δευτέρα, ἡ δυναμική, τὴν ἀντιμετωπίζει ὡς διαρκὲς γίνεσθαι. Μὲ δύο, ὅμως, θεωρήσεις. Ὡς ἀναπόδραστον μὲ τὴν μίαν, ὡς ἀπρόβλεπτον μὲ τὴν ἄλλην. Ἡ πρώτη στηρίζεται εἰς τὸ ἀπόλυτον, ἡ δευτέρα εἰς τὸ ἐνδεχόμενον.

Εἰς τὸ βάθος ἡ ἀντίθεσις αὐτὴ ἀνατρέχει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Εἶναι αἰώνιον τὸ πρόβλημα καί, ὅπως ὅλα τὰ αἰώνια προβλήματα, τὸ ἀντιμετώπισαν πρῶτοι οἱ ἀρχαῖοι. Ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ἡράκλειτος κατέχουν τὰς ἀκραίας θέσεις.

Τὸ πρόβλημα συνίσταται *εἰς τὴν σχέσιν τῆς φύσεως μὲ τὴν κοινωνίαν*. Ἡ δὲ ἀντιμετώπισις του ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στιγμήν πού δημιουργεῖται μὲ τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν ἕνα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὠργανωμένον κοινωνικὸν σύνολον: ἡ κοινωνία. Οὕτω:

α) Ἡ φύσις καὶ ἡ κοινωνία ἡμποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τὴν μίαν σκοπιὰν ὡς *ἐνότης* πού κυβερνᾶται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Ἡ φύσις εἶναι σὰν τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, ἐξηγεῖται καὶ ἐπηρεάζεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ ἡ δύναμις τῶν ἀρχαίων θεῶν εἰς αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν θεμελιώνεται. Ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βῆμα διὰ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ πρωτόγονοι θρησκείαι τῶν ἀγρίων, ἀντιθέ-

τως, ὑποτάσσονται εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς φύσεως καὶ καταλήγουν εἰς τὴν δεσποτείαν τῆς.

β) Ἐμποροῦν, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλην σκοπιᾶν νὰ θεωρηθοῦν *χωρισταὶ ἐνότητες* μὲ διαφορετικὰς ἀρχάς. Ἡ φύσις κυβερνᾶται ἀπὸ τὴν αἰτιότητα, ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον.

2. Θεωρίαι – Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας εἰς τὸν Μαρξ καὶ τοὺς νεωτέρους

Ἄλλὰ ἡ τάσις πρὸς τὴν ἐνότητα τῆς ἐξηγήσεως τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ τὴν *βασικὴν ἀδυναμίαν* τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ διάσπασις ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς κοινωνίας εἰς τὴν φύσιν. Ἡ κοινωνία τοποθετεῖται εἰς τὰ πλαίσια τῆς φύσεως. Εἰς τὴν πλαστικὴν αὐτὴν ἐνότητα στηρίζεται ἡ ὑποσυνείδητος τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν μαγειρίαν, ἡ κυριαρχία τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ ὁ φόβος του, δηλαδή ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἀνθρώπου, μὲ διαφόρους μορφάς, εἰς μίαν δύναμιν πού τὸν ξεπερνᾷ. Ὁ Lévy - Bruhl τινίζει ὅτι διὰ τὸν πρωτόγονον Μπακόνγκο τῆς Ἀφρικῆς δὲν ὑπάρχει διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ δυνατοῦ καὶ ἀδυνατοῦ, μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ φανταστικοῦ, μεταξὺ ὄρατοῦ καὶ φυσικοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ ὑπεραισθητοῦ, πνευματικοῦ καὶ μαγικοῦ ἀφ' ἑτέρου. Τὸ ὄνειρον δὲν εἶναι ἀπλῆ φαντασία. Αἱ περισσότεραι τῶν κοινωνιῶν γλυστροῦν πρὸς μίαν *μυθοκοινωνιολογικὴν ὁργάνωσιν*. Διὰ τοὺς Ἰνδοὺς τὸ Κράτος εἶναι, κατὰ τὸν Mus, ἕνας μικρόκοσμος. Καὶ ἀντιστρόφως — πού καταντᾷ εἰς τὸ ἴδιον μὲ τὴν κίνησιν τοῦ ἔκκρεμοῦς — εἰς τὴν Καμπόζην ὁ κόσμος κτίζεται κατ' εἰκόνα τοῦ Κράτους. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψις ἐμφανίζεται καὶ ἐκεῖ.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς θεωρεῖ τὴν φύσιν «μίξιν τε διάλλαξίν τε μιγέντων» ἀναλυομένην εἰς τέσσαρα στοιχεῖα, τὸ ὕδωρ, τὸν ἀέρα, τὸ πῦρ καὶ τὴν γῆν, πού εἶναι συγχρόνως ἀκατάλυτα κατὰ Παρμενίδην καὶ μεταβλητὰ κατὰ Ἡράκλειτον. Καὶ ὁ Πλάτων καταλήγει εἰς τοὺς «Νόμους» του (738 ἐπ.) νὰ ὀρίσῃ τὸν ἰδεώδη ἀριθμὸν τῶν πολιτῶν τοῦ Ἄστεως εἰς 5040. Διότι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς «οὐ πλείους μίᾳς ἐξήκοντα δύνατ' ἂν τέμνεσθαι τομῶν συνεχεῖς δὲ ἀπὸ μίᾳς μέχρι τῶν δέκα», δηλαδή διαιρεῖται 59 φοράς διὰ τῶν 10 πρώτων ἀριθμῶν καὶ διὰ τοῦ 12. Ὁ ἀριθμὸς ἔχει κατὰ τὸν Πλάτωνα ἰδιαιτέραν σημασίαν, ὄχι μόνον διότι διευκολύνει τὴν κατανομὴν τῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὁργάνωσιν τοῦ Κράτους καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἀνευρίσκειται ὁ «χρησιμώτατος», δηλαδή ὁ περισσότερον «δαιρετὸς» διὰ τὴν ὁργάνωσιν τοῦ Κράτους, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος πού ἐπιτρέπει τὴν διαίρεσιν σύμφωνα μὲ τὴν φύσιν καὶ τὴν θρησκείαν. Τὸ Κράτος διαιρεῖται εἰς 12 φυλάς καὶ ἡ διαίρεσις εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν διαίρεσιν τῶν μηνῶν καὶ τὴν περιοδικὴν ἐπανάστασιν τοῦ σύμπαντος. Ἡ σειρά τῆς ἐναλλαγῆς τῶν ἀρχόντων ἀκολουθεῖ τὴν διαίρεσιν τοῦ χρόνου.

Ἡ πλατωνικὴ ἀποψις δὲν θεμελιώνεται, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, εἰς τὴν ἐνότητα φύσεως καὶ κοινωνίας. Οὔτε, ἄλλωστε, τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἡ θεωρία, ἐκ τῆς ὁποίας φαίνεται ἐπηρεασμένος ὁ Πλάτων, εἶναι ἀπόλυτος.

“Ο διχασμὸς ὑπάρχει. Ὁ ἄνθρωπος *δημιουργεῖ τὴν ἐξέλιξιν*. Ἄλλ’ ἐν τῇ ἐρευνῇ τοῦ δέοντος πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἡ φύσις καὶ μέσα εἰς αὐτὴν ἡ *παράδοσις*. Καὶ ἂν δὲν ἐγράφοντο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ Πλάτωνος οἱ «Νόμοι» καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὴν δίωξιν τοῦ Σωκράτους, ἴσως θὰ ὑπῆρχε περισσότερο ἀνεξαρτησία εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος. Διότι καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὴν διδασκαλίαν του περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀπὸ τὴν φύσιν μὲ βάσιν τὸν συλλογισμόν εἶναι ἐμφανῆς. Ὅπως ἦτο καὶ εἰς τὴν Σωκρατικὴν διδασκαλίαν.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἄποψις τοῦ ἀναποδράστου τῆς ἐξελίξεως πρὸς μίαν δεδομένην κατεύθυνσιν θὰ ἠδύνατο ἀπὸ ὠρισμένων πλευρῶν νὰ συνδεθῇ μετὰ τὴν πρώτην ἀπὸ τὰς σημειωθείσας θεμελιώσεις. Ἦμπορεῖ πράγματι νὰ διερωτηθῇ κανεὶς ἂν π.χ. ἡ μαρξικὴ θεωρία περὶ αὐτοκαταστροφῆς τοῦ καπιταλισμοῦ πλησιάζῃ τὴν δυναμικὴν ἢ τὴν στατικὴν σκοπιὰν τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Εἶναι ὅμως συμφωνότερη μετὰ τὰς ρίζας τοῦ προβλήματος ἡ τοποθέτησις τῆς εἰς τὴν *δυναμικὴν* πλευράν, διότι ἡ θεωρία αὐτή, παρὰ τὸν μονολιθισμόν τῆς, ἀρνεῖται τὴν ἐπιβίωσιν τῶν προϋπαρχόντων πλαισίων. Ἄλλως, βέβαια, θὰ ἐτίθετο τὸ πρόβλημα μετὰ τὴν τυχὸν ἐφαρμογὴν εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς θετικῆς ὄψεως τῆς θεωρίας αὐτῆς, δηλαδὴ τῆς ἐπιβολῆς ὄχι τοῦ σοσιαλιστικοῦ, ἀλλὰ τοῦ λεγομένου «κομμουνιστικοῦ» καθεστώτος. Τότε μοιραίως καὶ ἐφ’ ὅσον δὲν ὑποστῇ μεταβολὰς, ἡ μαρξικὴ θεωρία *θὰ μετεπέθδα εἰς τὴν στατικὴν* πλευράν.

Κατὰ τί διαφέρουν «ποιοτικῶς» τὰ δόγματα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ μαρξισμοῦ; Ὁ ὄρος «ἐπιστημονικὸς» κατέστησε βέβαια τὸν «σοσιαλισμόν» τοῦ μαρξισμοῦ περισσότερο αὐτάρκη καὶ ἀφομοιώσιμον. Ἄλλ’ ἡ κοινωνικὴ ἐμπειρία ἀπέδειξεν ὅτι τὸ ἐσχατολογικόν του στοιχείον, τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, δὲν ἦτο καθόλου θεμελιωμένον. Διότι δὲν ἐπηλήθευσεν. Ὅπως καὶ τὰ περὶ ἀπαραγράπτων δικαιωμάτων τῆς διακηρύξεως τοῦ 1789. *Ἄλλαι εἶναι ὄχι πλέον αἱ τομαί, ἀλλ’ αἱ ἀποχρώσεις τῶν ἀλλεπαλλήλων συνθέσεων τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως*. Εἶναι *συντηρητικαὶ* καὶ *ἐξελικτικαὶ* ἐν ταυτῷ. Δὲν ὑπάρχει τομὴ παρὰ μόνον διὰ τοὺς ἀπλοϊκοὺς. Καὶ ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀπλοϊκὴ, περισσότερο ἀκόμη ἢ κοινωνικὴ ἐπιστήμη.

Δὲν εἶναι ἀσυνήθης ἡ μεταβολὴ τῶν χαρακτηρισμῶν εἰς τὰς πολιτικὰς θεωρίας. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ ἐφαρμογὴ εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς ὑπαρχούσης πράγματι βαθεῖας τομῆς μεταξὺ τῶν νοσταλγῶν τοῦ παρελθόντος ποὺ λέγονται συνήθως συντηρητικοὶ ἢ δεξιοὶ καὶ τῶν δραματιστῶν τοῦ μέλλοντος ποὺ λέγονται συχνὰ προοδευτικοὶ ἢ ἀριστεροί. Οἱ ὄροι εἶναι *βασικῶς ἐσφαλμένοι* καὶ τὰ κριτήρια ἐπιπόλαια. Ἄν ἦσαν ἀκριβεῖς, θὰ ἔπρεπε οἱ σταλινικοὶ νὰ θεωροῦνται συντηρητικοί, ὅπως καὶ οἱ κινέζοι. Μὲ αὐτὰ τὰ κριτήρια ἔαν ἐπεκράτει πλήρως τὸ κομμουνιστικὸν καθεστῶς, ἡ μαρξικὴ θεωρία θὰ ἔπρεπε νὰ καταταγῇ εἰς τὴν στατικὴν θεώρησιν. Ὁ Μάο—Τσέ—Τούγκ ἐδήλωσε τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1965 εἰς τὸν Ἀμερικανὸν δημοσιογράφον Σνόου ὅτι «σε χίλια χρόνια» ὁ Μάρξ καὶ ὁ Λένιν θὰ εἶναι ξεπερασμένοι. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, λοιπόν,

κατὰ τὴν παροῦσαν φάσιν, θεωρουμένην ὡς «μεταβατικὴν», ἡ ἀκριβὴς ἀπάντησις εἰς τὴν σημειωθεῖσαν ἀμφιβολίαν εἶναι ὅτι ἡ μαρξικὴ θεωρία ἀνήκει εἰς τὴν *δυναμικὴν* κατηγορίαν.

Ἄντιστοιχα εἶναι τὰ ἐρωτήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν. Ἡ δημοκρατία, ὡς ἔννοια *ἠθικῆ*, συνδεομένη μετὰ τὴν ἀρετὴν (Montesquieu) καὶ τὴν ἐλευθερίαν (Kant) τοῦ ἀνθρώπου, ἡ *πολιτικῆ*, συνδεομένη μετὰ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν πολίτευμα, ἡ *οἰκονομικῆ*, συνδεομένη μετὰ τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὸν οἰκονομικὸν φιλελευθερισμὸν, εἰς ποίαν κατηγορίαν ἀνήκει; Εἰς τὴν κλασικὴν του ἐκδήλωσιν τὸ ἰδανικὸν τῆς Δημοκρατίας εἶναι στατικόν. Ὑπῆρξε δυναμικόν, ὅταν ἐξεκίνησε, διότι εὐηγγελίζετο τὴν ἐξέλιξιν. Κατέστη στατικόν, μέχρις ὅτου ἤρχισε νὰ προχωρῇ πρὸς τὴν *σύνθεσιν* μεταξύ πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης, σύνθεσιν πού μοιραίως συντρίβει ἢ συμπιέζει πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ θεμελιώματα τῆς δημοκρατίας, ὅπως τὴν ἔννοιαν τῆς ἰσότητος ἔναντι τοῦ νόμου καὶ τὴν παντοδυναμίαν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Καὶ πού δίδει καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν διαφορετικὸν περιεχόμενον.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι θὰ ἦτο ἀφελὲς νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ κατάταξις τῶν διαφόρων θεωριῶν εἶναι ἀμετακίνητος καὶ ὅταν τεθοῦν ὑπὸ τὴν βάσανον τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς. Οἱ μῦθοι ἔχουν τὸ ἐλάττωμα νὰ παρασύρουν τὰς μάζας πολλάκις εἰς τὴν παρακμὴν, ἀλλὰ καὶ κάποτε εἰς τὴν πρόοδον, ἔχουν ὁμως συγχρόνως τὸ πλεονέκτημα ὅτι προσαρμύζονται εὐκολα εἰς τὴν πραγματικότητα, ὅταν οἱ φορεῖς τῶν εἶναι ἱκανοὶ νὰ τοὺς δαμάσουν, εὐρισκόμενοι ἐνώπιον τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐξελίξεως.

3. Περιεχόμενον τῆς διακρίσεως — Σύνθεσις

Ἡ διάκρισις μεταξύ στατικῆς καὶ δυναμικῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως προσλαμβάνει ὑπὸ τὸ φῶς τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν *οὐσιαστικῶν περιεχομένων*. Ἡ τομὴ διέρχεται μέσα ἀπὸ κάθε θεωρίαν ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἀναγκῶν πού ἀντιμετωπίζει αὐτή. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἰδεολογίαι δὲν πεθαίνουν. Αἱ ἐσωτερικαὶ τῶν ἀντιφάσεις πού ἀποτελοῦν καθολικὸν φαινόμενον τῆς ζωῆς τὰς κλονίζουν, τὰς ζωογονοῦν καὶ τὰς ἀναπλάσσουν. Αἱ ἰδέαι πάντοτε κυβερνοῦν.

Ὁ Λουκιανὸς Ψυχάρης, ἕγγονος τοῦ Γιάννη Ψυχάρη, εἰς πρόσφατον μελέτην του (βλ. *Le droit de vivre*, 5 Φεβρουάριου 1965), λέγει ὅτι «ἡ θαυμαστὴ περιπέτεια πού ἀποτελεῖ τὴν κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν ζωὴν τῆς Γαλλίας, στηρίζεται εἰς δύο βασικὰ ρεύματα, τὸ φιλελεύθερον καὶ τὸ πηγάζον ἀπὸ τὴν αὐταρχικὴν πίστιν». Ἀναφέρει, δέ, ὡς παραδείγματα τοῦ πρώτου τὸν Ντιντερό, τὸν Ζολά, τὸν Ρενὰν καὶ τὸν Ἀνατόλ Φράνς καὶ τοῦ δευτέρου τὸν Πασκάλ, τὸν Μέστρ, τὸν Πηγκὺ καὶ τὸν Μπαρρές. Καὶ συμπεραίνει ὅτι ἡ πολιτικὴ ὀργάνωσις δὲν εἶναι πλήρης, ὅταν δὲν λαμβάνη ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ δύο ρεύματα τῆς ζωῆς. Μία λέξις λείπει ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτήν, ἡ *σύνθεσις*. Διότι κατὰ τὰ

λοιπὰ αἱ ἰδέαι αὐταὶ ἀπηχοῦν τὴν πραγματικότητα εἰς ὅλας τὰς χώρας. Ἐννοιοῦν τῆς δημοκρατίας δὲν ὑπάρχουν καὶ τὰ δύο ρεύματα; Τί ἄλλο εἶναι ἡ «σταθερότης» τῆς προεδρικῆς δημοκρατίας παρά παραχώρησις πρὸς τὸ αὐταρχικὸν ρεῦμα; Ἡ ἰσορροπία εἶναι προτιμότερη ἀπὸ τὴν ἀναρχίαν. Ἀλλὰ τὴν ἰσορροπίαν δὲν τὴν δημιουργοῦν τὰ ἄκρα. Τὸνναντίον τὴν ἀνατρέπουν. Ἡ σταθερότης, ὅταν μεταβάλλεται εἰς προσωπικὴν παντοδυναμίαν, συγκρούεται μὲ τὴν σταθερότητα τῶν θεσμῶν. Καὶ ἔρχεται μὲ τὴν διαδικασίαν τῶν ἀντιφάσεων πάλιν ἡ ἀναρχία.

Αἱ ἰδέαι ποῦ κυβερνοῦν *πρέπει νὰ συντίθενται*. Τότε γίνονται πράξεις. Κυβερνοῦν βέβαια καὶ ὡς συνθήματα, ἀλλὰ τότε ὁδηγοῦν εἰς τὴν σύγκρουσιν. Καὶ ἡ σύγκρουσις ἀποτελεῖ κάθε φοράν, διὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν ὄρον τοῦ Μάρξ, τὴν προϊστορίαν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μέσα εἰς κάθε θεωρίαν ὑπάρχουν ἀντίθετα ρεύματα, τὰ ὅποια οὐσιαστικοποιεῖ ἡ πρᾶξις, ἀλλὰ τὰ ὅποια πρέπει νὰ διαισθάνεται ἡ κοινωνικὴ ἐπιστήμη καὶ νὰ τὰ συνθέτῃ ἡ πολιτικὴ, διὰ νὰ παραμείνῃ εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας ἢ κοινωνικῆς ζωῆ καὶ νὰ μὴ διακόπτεται ἡ ἐξέλιξις τῆς μὲ τὸ γλύστρημα πρὸς τὴν προϊστορίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁδηγεῖ ἡ ἀπότομος σύγκρουσις τῶν ἀκάμπτων πλευρῶν κάθε ἰδέας. Τέτοιαν τομὴν ποῦ ἐπανάφερε τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῆς χώρας μας εἰς τὴν προϊστορίαν ἀπέτελεσε τὸ κομμουνιστικὸν κίνημα τοῦ 1944. Ἐλεγα εἰς τὸν Ὅργανισμὸν τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν τὸ 1950, ἀπαντῶν εἰς τὸν Βισίνσκυ, ὅτι τὸ μέγα ἔγκλημα ποῦ διέπραξε τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι τόσον ἡ ἀνώφελη θυσία τόσων ἀνθρώπων καὶ ἡ διαφθορὰ τόσων ψυχῶν ποῦ προεκάλεσεν. Εἶναι ὅτι διέκοψε τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἐπανάφερε τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας εἰς καθυστερημένα πλαίσια καὶ ὅτι ἐστέρησε τῆς δημιουργικῆς δράσεως, πρὸς βλάβην τῆς ἐξελίξεως, τόσα ἱκανὰ στελέχη—καὶ δὲν εἶχομεν ποτὲ ἄρκετὰ—τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς (βλ. «Ἡ Ἑλλάς καὶ ὁ Κόσμος», σελ. 323 ἑπ.).

Ἡ ἀπαραίτητη αὐτὴ σύνθεσις τῶν ἰδεῶν ποῦ κυβερνοῦν φαίνεται εἰς κάθε βῆμα. Μὲ τὴν σύνθεσιν ἐπιβιώνουν καὶ κυβερνοῦν αἱ ἰδέαι. Τὸ ἐγγελειανὸν δόγμα εἶναι ἀληθὲς καὶ πέραν τῶν πλαισίων ποῦ τοῦ ἐχάραξεν ὁ μέγας φιλόσοφος. Τὸ παράδειγμα *τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου* εἶναι χαρακτηριστικόν. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος τὸ ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ ποῦ ἐκάλυψε τὸν ἥλιον τῆς νομικῆς σκέψεως ἐκήρυττε τὸν θάνατον τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τοῦ προϋπάρχοντος πρὶν ἀπὸ κάθε νόμον. Τὸ πρόβλημα, ὅμως, τῆς δικαιολογήσεως τῆς νομικῆς ἐπιταγῆς ἐζήτει λύσιν. Καὶ ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὑπὸ νέας μορφῆς, ἐξακολουθεῖ νὰ στηρίζῃ μιαν ἀπὸ τὰς προσπαθείας ἀναζητήσεως τῆς δικαιολογήσεως αὐτῆς.

Ἐν ἄλλο παράδειγμα εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν διαφωνίαν μεταξὺ Μπουχάριν καὶ Λένιν, ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐξέλιξιν. Ὁ Μπουχάριν παραβλέπων τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ Μαρξισμὸς εἶναι ἐπιστήμη τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ὅτι ὁ Μάρξ πολλὰ μὲν ἔγραψε διὰ τὸ παρελθόν καὶ τὸ παρὸν τῆς οικονομίας καὶ τῆς κοινωνίας, ἐλάχιστα ὅμως διὰ τὴν μελλοντικὴν τῆς ὀργάνωσιν, ἐπεξέτεινε τὴν «ἐπιστημονικὴν» ἐξήγησιν τῶν οικονομικῶν

φαινομένων μέχρι του να υποστηρίξη ότι, εάν κάποτε ἐφθάναμεν εἰς τὸ σημεῖον να ἔχωμεν πλήρη κοινωνιολογικὴν ἐμπειρίαν καὶ καθολικὴν κυριαρχίαν τῆς ἐξελιξέως τῆς ἱστορίας διὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, θὰ ἦτο δυνατὸν να *προβλεφθοῦν πλήρως* αἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων καὶ ἡ διαγωγή των ὡς πολιτῶν. Ἡ ἄποψις αὐτὴ ἐνθυμίζει τὰ κατευθυνόμενα σύνδρομα τοῦ Παυλώφ. Εἰς τοῦτο ἀπῆντα ὁ Λένιν ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ εἶναι παράλογος, διότι τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἶναι τὸ *ἀπρόοπτον τῆς ἐκδηλώσεως τῆς*. Καὶ αἰσθανόμενος τὴν δέσμευσιν τοῦ «ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ» ὑπεστήριζεν ὅτι εἶναι μὲν ἀναπότρεπτος δι' οὓς λόγους ὑποστηρίζει ὁ μαρξισμὸς ἡ ἐπιβολὴ τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὴν σκέψιν τοῦ Μάρξ ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι τὸ τέρμα, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας, τῆς πρὸ αὐτοῦ περιόδου ἀποτελούσης τὴν προἱστορίαν.....

4. Αἱ ἀντιθέσεις εἰς τὴν φύσιν καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας

Ἡ ἐξέλιξις τῶν ψυχολογικῶν θεμελίων τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ πλαίσιον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἔχει *μεγάλην ὁμοίτητα* μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀτόμου. Κατὰ π ρ ὠ τ ο ν μὲν λόγον, διότι καὶ αἱ κοινωνίαι ἀπὸ ἄτομα ἀποτελοῦνται. Καὶ ὅπως τὸ ἄτομον ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν καὶ τῶν ἐσωτερικῶν του παρορμήσεων ἀλλὰ καὶ τῶν συνθηκῶν καὶ ἀκόμη περισσότερον τοῦ περιβάλλοντος, ἔτσι καὶ αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τῶν ἰδεῶν ποὺ ἐκκινοῦσαι ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν σκέψιν ἀναχωνεῦνται μέσα εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον ἢ πηγάζουν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ αὐτό, ἀλλὰ καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς. Ἡ σύγκρουσις τῶν ἰδεῶν μετὰ τὴν πραγματικότητα ὁδηγεῖ εἰς μίαν σύνθεσιν ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινὴν συνείδησιν μιᾶς κοινωνίας καὶ μιᾶς ἐποχῆς καὶ δημιουργεῖ τὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας. Ἀλλὰ κατὰ δ ε ὑ τ ε ρ ο ν λόγον καὶ διότι εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον δημιουργοῦνται ὁμαδικὰ ρεύματα ποὺ ἐπηρεάζουν ἀφανῶς καὶ τὴν ψυχολογίαν τῶν ἀτόμων μέχρι καὶ τῶν ἀπωτάτων καὶ τῶν πλέον ὑποτυπωδῶν ἀντιδράσεων των.

Βέβαια ἡ σύνθεσις αὐτὴ ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινὴν συνείδησιν εἶναι ἀποτέλεσμα ποικίλων παραγόντων, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀποδεικνύονται πολλάκις *ἐντελῶς τυχαῖοι καὶ ἀσιτάθητοι*. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐμποδίζει, τούναντίον δικαιολογεῖ τοὺς στοχαστὰς να τοὺς ἀξιολογοῦν καὶ ὑποτασσόμενοι εἰς τὴν ἤδη διαμορφωμένην κοινωνικὴν συνείδησιν να θεωροῦν, ἀναλόγως πλέον καὶ τῶν ἰδικῶν των ἰδεολογικῶν προκαταλήψεων, ὅτι ὠρισμένοι ἐκ τῶν παραγόντων αὐτῶν εἶναι οἱ ἀποφασιστικοὶ καὶ αὐτοὶ συνεπῶς ἀποτελοῦν τοὺς ρυθμιστὰς τῆς ἐξελιξέως. Φυσικά, ἡ ἄποψις αὐτὴ, ὅπως κάθε ἀπόλυτος ἐξήγησις, πάσχει τούλάχιστον ἀπὸ ἑλλειψιν καθολικῆς ἀποδοχῆς.

Ἡ ἴδια διαδικασία ἀπαντᾷ καὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς ψυχολογίας τοῦ

ατόμου. Ὑπάρχουν οἱ λέγοντες ὅτι καὶ διὰ τὰ ἄτομα ὑφίστανται ὠρισμένοι παράγοντες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πού τὰ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικῶς. Συνήθως εἶναι οἱ ἴδιοι, ἢ περιέχονται εἰς αὐτούς, μὲ ἐκείνους πού ἀποτελοῦν τοὺς ρυθμιστὰς τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως.

Προϋποθέσεις τῆς ὁμοιότητος μεταξύ τῶν ἐξελίξεων τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ψυχολογικῶν θεμελιῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ἡ διαφορετικὴ ὑφὴ κάθε μιᾶς ἀπὸ αὐτάς. Περὶ ὁμοιότητος ἠμποροῦμεν νὰ ὁμιλήσωμεν, ὅταν ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφοραὶ. Ὁ κρίκος συνίσταται εἰς τὴν σειρὰν ταυτότητος - ὁμοιότητος - ἀντίθεσις.

Ἡ μελέτη τῆς προσπάθειάς νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἰδιαιτέρως τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα εἶναι διδακτικὴ. Ἀποδεικνύει καὶ τὴν ὀρθότητα τοῦ συλλογισμοῦ πού προηγήθη καὶ τὴν συνάρτησιν πού ὑπάρχει μεταξύ τῶν διαφόρων παραγόντων τῆς ζωῆς. Ἀφ' ἧς ὁ Saint - Simon ἐτόνισεν ὅτι «κάθε κοινωνικὸν σύστημα εἶναι ἓνα χωριστὸν γεγονός», ἀρχίζει μία ροὴ πρὸς τὸ ξεχώρισμα τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου ἀπὸ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὸ φαινόμενα. Καὶ εἶναι ταῦτα ἡ φύσις καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως ἐσημειώθη, ὑπῆρχεν ἐμφανῆς ἡ τάσις τοῦ ξεχωρισμοῦ τῶν κοινωνικῶν ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα (ἀνωτ. § 2), μέχρις, ὅμως, καὶ τοῦ Saint - Simon καὶ τοῦ Auguste Comte καὶ σήμερον εἶναι ἀκαταμάχητος ἡ τάσις τῆς παραβολῆς τῶν κοινωνικῶν φαινομένων πρὸς τὰ φυσικά. Κατὰ τὸν Saint - Simon, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία εἶναι ἀχώριστοι ἀπὸ τὴν φύσιν. Εἶναι ἐσωτερικοὶ «μηχανισμοὶ» τοῦ ὠρολογίου τῆς ὑψηλίου... Τὸ βῆμα πού κάμνει ὁ Comte εἶναι μεγαλύτερον. Ἡ αἰτιοκρατία (ὡς μεταφρασθῆ ὡς ὁ determinismus, ἄλλη μετάφρασις θὰ ἦτο ἡ «ἐτεταρχία»), πού εἶναι συνέπεια τῆς παρατηρήσεως τῶν φυσικῶν φαινομένων, εἰσβάλλει εἰς τὴν κοινωνικὴν ἔρευναν. Ἴσως διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς θεμελιώσιν, βάσει τῆς ἀτελοῦς ἀρχικῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἐπιστήμης. Τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ κατένεα. Ἐχουν τὸν χαρακτήρα τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ κυβερνοῦν αὐτὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀπάμβλυνσιν καὶ ὄχι πρωτοπορίαν εἰς τὴν ἀκραίαν αὐτὴν τοποθέτησιν τοῦ Comte ἀποτελεῖ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ, «φιλοσοφικὴ» μέχρι τοῦ 1850, κατὰ τὸν Merleau Ponty, «ὑλιστικὴ» κατόπι, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κανόνων τῆς φύσεως καὶ διὰ τοῦτο καταλήγει εἰς τὸ ἀναπότρεπτον. Οὐδεὶς ἠμπορεῖ νὰ ἀρνηθῆ τὴν σημασίαν τῶν διαφόρων πτυχῶν ἢ μᾶλλον τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς μεθόδου. Τοὺς μύθους πού τὴν περιβάλλουν πρέπει νὰ ἐκκαθαρίσῃ, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ χρήσιμον. Πόσον δίκαιον εἶχεν ὁ Μάρξ λέγων ὅτι δὲν εἶναι μαρξιστὴς!

Αἱ ἀντιθέσεις πού ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν, ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἡ ἀνθρώπινη σκέψις ἠμπορεῖ μερικὰς ἀπὸ αὐτάς νὰ τὰς συλλάβῃ καὶ νὰ τὰς ἐξηγήσῃ. Καὶ ἐδῶ εὐρίσκεται ἡ δυσκολία. Διότι ἡ ἀνάγκη νὰ ἀνευρεθῆ σταθερὸν κριτήριον ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν φύσιν καὶ αὐτὴ πάλιν εἰς τὸ γλύστρημα πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν φυσικῶν νόμων εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ ἄνθρωπος ἀρνεῖται τὸ ἀνεξήγητον, ὅπως ἡ φύσις ἀποστέρει

τὸ κενόν. Καὶ δυσκολεύεται νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἀδυναμίαν του. Ἄλλα καὶ εἰς τὴν ἐξήγησιν αὐτὴν θὰ εἶναι ἐπηρεασμένη ἢ σκέψις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰς ὑποκειμενικὰς συνθήκας καὶ ἐπιδράσεις τοῦ ἐρευνῶντος. Ἄλλας, ὅμως, ἀντιφάσεις δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἱκανὸς νὰ ἐξηγήσῃ. Καὶ συνεπῶς οὔτε νὰ τὰς προβλέψῃ, οὔτε νὰ τὰς κατευθύνῃ.

Ἐνώπιον αὐτῆς τῆς καταστάσεως αἱ κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι ζητοῦν μεθόδους ἐξηγήσεως τῶν ἀντιθέσεων, εἴτε τὰς λέγουν ἀντιθέσεις εἴτε φυσικὰ φαινόμενα. Καὶ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν μεθόδων αὐτῶν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἀνθρώπινη σκέψις προχωρεῖ μὲ βάσιν τὴν ἀντίδρασιν πρὸς τὸ ὑπάρχον καὶ τὰς ὑπερβολὰς του. Ἡ ἐπανάστασις εἶναι πολυλάκις ἄρνησις τῶν ἀκροτήτων τοῦ κυριάρχου, ὄχι κριτικὴ τοῦ κυριάρχου καθ' ἑαυτὸν. Εἰς τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἄτομον δὲν εἶχε τὴν σημασίαν τῶν νεωτέρων χρόνων (βλ. Γρ. Κασιμάτη, «Ἡ συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας ὡς θεσμὸς τοῦ συγχρόνου δικαίου», Ἀθῆναι 1932, σελ. 5 ἐπ.). Ἡ φύσις καὶ τὸ Κράτος ἦσαν ἀντιμέτωπα. Καὶ εἰς περιόδους ὑπερβολῶν τοῦ Κράτους ἢ θέσις τῆς φύσεως ἔναντι αὐτοῦ, συντελοῦσης καὶ τῆς πρακτικῆς τοποθετήσεως τῶν φιλοσόφων, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἄλλας περιόδους. Ἐχομεν οἱ σύγχρονοι τὴν διάθεσιν τῆς ἐκλαϊκείσεως τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων φιλοσόφων. Παραγνωρίζομεν ὅτι καὶ εἰς τοῦ στοχαστοῦ τὴν συνείδησιν ὑπάρχουν ἀντιθέσεις καὶ μὲ αὐτὰς ἐξηγοῦνται αἱ ἀντιφάσεις του, ἀλλὰ χρειάζεται ἐξήγησις καὶ τῶν ἑσωτερικῶν ἀντιθέσεων, ποὺ δὲν εἶναι πάντοτε εὐκολοί. Μία μέθοδος διαλεκτικῆς ἀναζητήσεως καὶ τῶν ἀρχικῶν αἰτίων τῆς συγκεκριμένης σκέψεως θὰ ἦτο πολῦτιμος, ἂν ἦτο πάντοτε δυνατὴ . . .

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἡ παντοδυναμία τοῦ ἀτόμου, ποῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν μακρὰν προπαρασκευὴν τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα καὶ τὴν ἰδεολογικὴν ἀναταραχὴν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἀπέκτησε, ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τῆς βιομηχανικῆς ἀναδημιουργίας, δεσπόζουσαν θέσιν, ἔφερε τὴν ἀντίδρασιν τῆς διαφοροποιήσεως τῆς κοινωνίας ἀπὸ αὐτοῦ. Καὶ συνέπεια τῆς ἀντιδράσεως ἦτο ἡ διαμόρφωσις τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης τῆς κοινωνίας.

5. Προκατάληψις, ἀμφιβολία καὶ πίστις

Ἡ προκατάληψις εἶναι ἐχθρὸς τῆς πραγματικῆς ἐπιστήμης. Καὶ προκατάληψις δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀλόγιστος πίστις εἰς ὠρισμένα παραδεδομένα σχήματα. Προκατάληψις εἶναι καὶ ἡ ἐκ προοιμίων διακήρυξις ὅτι οὐδὲν σχῆμα εἶναι δυνατόν νὰ προβλεφθῇ ἢ νὰ κρατήσῃ ἐπὶ μακρόν. Εἰς τὸ τέλος ἡ δευτέρα αὐτὴ προκατάληψις ὁδηγεῖ εἰς τὴν δικαιολόγησιν τῆς βίας.

Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου εἶναι ἡ *ἀμφιβολία*. Τὸ ἑλληνικὸν θαῦμα εἰς αὐτὴν στηρίζεται. Καὶ ἡ ἀμφιβολία εἶναι τὸ στοιχεῖον ποῦ εἰσήγαγεν εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ὁ μεσογειακὸς ἄνθρωπος. Ὁ Καρτέσιος τὴν θεωρεῖ ὡς τὸν πρῶτον κρίκον τῆς μεθόδου διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας. Ἄν δὲν ἔγραφεν εἰς ἐποχὴν παρεξηγήσιμον, ἴσως θὰ

είχεν επιμένει περισσότερο εις αὐτήν. Ἄλλ' ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι καθόλου ἔννοια ἀντιθετικὴ πρὸς τὴν πίστιν. Τούναντίον εἶναι *παράγων κατοχυρώσεως τῆς*. Διότι ἐπιτρέπει τὴν ἀνάλυσιν τῶν θεμελίων τῆς καὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν συμφυσεῶν τῆς. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ παρατήρησις εἶναι πρακτικαὶ ἐξωτερικαὶ μορφαὶ τῆς ἀμφιβολίας. Τούναντίον ἡ πίστις χωρὶς τὴν ἀμφιβολίαν ἔχει *τῆς πίστεως μόνον τὸ ὄνομα*. Ἀποτελεῖ ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς χεῖρα τοῦ ὑπερφυσικοῦ. Εἶναι ἐνστικτώδης εἰς τὸν ἄνθρωπον, στηριζομένη εἰς τὴν ἀδυναμίαν του νὰ διασπάσῃ τὸ φράγμα τῆς ἀπωτέρας γνώσεως, ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις. Προκειμένου περὶ τῆς γνώσεως τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἄλλη εἶναι ἡ ἔννοια τῆς πίστεως. Συνδέεται μὲ ὠρισμένας κατευθυντηρίου γραμμὰς πού ἀπεδείχθησαν ἐκ τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν ἔρευναν, ὡς σταθεραὶ καὶ κατὰ μέγα ποσοστὸν πραγματώσιμοι, ὅπως εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Ἄλλὰ καὶ πού εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν ἔχει σχηματίζει περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὁ πολιτισμὸς μιᾶς μακρᾶς ἐποχῆς. Διότι ὁ πολιτισμὸς, χωρὶς νὰ στηρίζεται εἰς αἰωνίαν ἀξίαν, ἔχει τὰς ἀξίας του πού δὲν δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν μίαν ἡμέραν εἰς τὴν ἄλλην. Καὶ πού ἀντέχουν εἰς τὸ βάθος τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως, ἔστω καὶ ἂν προσκαίρως ἐγκαταλείπωνται, κατ' ἐπίφασιν, ἀπὸ τὰς μάζας.

Ἡ πίστις, ὅμως, αὐτὴ εἰς τὰς ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ μας δὲν πρέπει νὰ παρασύρῃ εἰς τὸν *φανατισμὸν* πού πηγάζει ἀπὸ τὴν θεοποίησιν των. Εἶναι φυσικὴ ἡ τάσις πρὸς τὴν ὑπερτροφίαν πού ὑπάρχει εἰς τοὺς φανατικούς. Δὲν εἶναι δὲ ὁ φανατισμὸς ἐξοβελιστέον φαινόμενον. Ὁ κ. Γρ. Οἰκονομάκος τοῦ ἀφιέρωσε μίαν λίαν ἐνδιαφέρουσαν διατριβὴν ἐκδοθεῖσαν γαλλιστὶ τὸ 1961. Αἱ ὑπερβολαὶ του εἶναι ἐπικίνδυνοι. Ἦδη ὁ φανατισμὸς εἶναι ὑπερβολή. Ὑπερβολὴ τῆς πίστεως. Καὶ σπανιώτατα διαφεύγει τὴν μισαλλοδοξίαν. Ἡ ὑπερβολὴ τοῦ φανατισμοῦ ποῦ θὰ ὠδήγει; Καὶ ποῦ ὠδηγεῖ; Ἄλλ' εἶναι ὁ φανατισμὸς συνήθης κατὰστασις εἰς τὰς ἀνοργανώτους ἢ τὰς μὴ πλήρως ἀνεπτυγμένους κοινωνίας. Χωρὶς νὰ ἑλλείπη καὶ εἰς τὰς ἄλλας, εἰς στιγμάς, ὅμως, εὐρυτέρων κρίσεων.

Ὁ φανατισμὸς εἰς τὰς ἰδέας δὲν αἶρει μόνον τὴν ἀμφιβολίαν, πού εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστήμης, προσδίδει καὶ εἰς τὰς ἰδέας μυθικὴν ἐπιφάνειαν. Ἡ ἀνιοῦσα διαλεκτικὴ τοῦ Πλάτωνος ἐγκαταλείπεται καὶ κυριαρχεῖ τὸ ἀπόλυτον. Ἐν τούτοις, μὲ τὴν πορείαν τῆς πραγματικότητος, πολλάκις ἀπλέον ἀντιφατικαὶ ἰδέαι ἀποδεικνύονται πάσχουσαι ἀπὸ τὸ ἴδιον ἐλάττωμας τὴν σχετικότητα. Διότι εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ὅλα εἶναι σχετικά. Καὶ ἡ πραγματικότης δὲν ἀργεῖ νὰ σφραγίσῃ τὴν ἀλήθειαν αὐτήν.

6. Ἡ διαλεκτικὴ

Πολλάκις εἰς τὰς σκέψεις αὐτὰς χρησιμοποιοῦνται ὡς δεδομένοι οἱ ὅροι «διαλεκτικὴ» καὶ «διαλεκτικὴ μέθοδος». Εἶναι, ὅμως, δεδομένοι;

Εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀπὸ τοῦ Ζήνωνος, ὁ ὁποῖος εἶναι, ὅπως λέγει ὁ Ἄριστοτέλης, ὁ πρῶτος διαλεκτικός, μέχρι τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος ὀλοκληρώνει

τὴν μέθοδον τοῦ Σωκράτους, καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῶν νεωτέρων, τοῦ Ἐγέλου, τοῦ Προυντῶν καὶ τοῦ Μάρξ, ἡ διαλεκτικὴ προσλαμβάνει χαρακτηρισμοὺς καὶ ιδιότητας συνδεομένης μὲ τὸν σκοπὸν εἰς τὸν ὅποιον ἀποβλέπει ἡ χρῆσις τῆς δι' ἑκάστην περίπτωσιν. Π.χ. διὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ἀνιούσα ἢ ἀνοδικὴ διαλεκτικὴ του ὁδηγεῖ βαθμηδὸν εἰς τὴν θεώρησιν τῶν αἰωνίων ἰδεῶν, ἐνῶ διὰ τὸν Μάρξ ἡ ἱστορικὴ διαλεκτικὴ του ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὀλοκληρωτικὴν συμφιλίωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας κ.ο.κ. Ἄλλὰ καὶ τῶν συγχρόνων στοχαστῶν καὶ ἐρμηνευτῶν αἱ γνῶμαι καὶ αἱ ἀποχρώσεις εἶναι ἀναρίθμητοι.

Δι' ἡμᾶς ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαλεκτικὴ ὡς μέθοδος ἢ μάλλον ὡς *πλαίσιον* χρήσεως τοῦ ὄρου εἰς τὰς σκέψεις μας.

Δὲν θὰ ἦτο λάθος νὰ ὀρίσωμεν τὴν διαλεκτικὴν ὡς μίαν προσπάθειαν διερευνήσεως τοῦ βήθους τῶν πραγματικῶν καταστάσεων πού ὑφίστανται εἰς μίαν δεδομένην στιγμήν εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων. Τὸ βασικὸν στοιχεῖον τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «διαλεκτικὴ» δὲν εἶναι τὸ δεύτερόν της συνθετικόν, ἀλλὰ τὸ πρῶτον. Τὸ «διά». Διὰ μέσου τῶν παραδεδομένων ἐκ τοῦ παρελθόντος χαρακτηρισμῶν, δηλαδὴ ἔξω ἀπὸ κάθε ἐπίδρασιν ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς οἱ ὅποιοι συντελοῦν εἰς τὴν «ἀποστέωσιν» τῆς μορφῆς τῆς πραγματικότητος, πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἡ πραγματικότης ὡς σύνολον ἐν πορείᾳ. Οἱ χαρακτηρισμοί, εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, καταλήγουν νὰ διασποῦν τὸ ὅλον ἀπὸ τὰ μέρη, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδώσουν συγχρόνως τὸ ὅλον καὶ τὰ μέρη. Καὶ τοῦτο, διότι τὰ μέρη ἀντιτίθενται πρὸς ἀλλήλα. Εἰς τὴν ἀντίθεσιν αὐτὴν συνίσταται ἡ πορεία. Ἡ διαλεκτικὴ, κατὰ ταῦτα, εἶναι κατὰ βάσιν, ὅπως εἶπεν ὁ Wahl, μία ὁδὸς καὶ ὄχι σημεῖον ἀφίξεως. Ἡ μέθοδος — διὰ νὰ εἴμεθα σύμφωνοι μὲ τὴν τάσιν τῆς ἐποχῆς πού διακρίνει τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὴν μέθοδον— συνίσταται εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς ὁδοῦ αὐτῆς. Ἀφοῦ δηλαδὴ διαπιστωθοῦν αἱ ἀντιφάσεις πού ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς, πρέπει νὰ παρακολουθηθῆ ἡ διαδικασία τῆς ἐξελιξεως των πρὸς *κάποιαν σύνθεσιν*, ἡ ὁποία θὰ ὁδηγήσῃ εἰς νέους χαρακτηρισμοὺς, πού πάλιν θὰ πρέπει νὰ ξεπερασθοῦν. Εἶναι φυσικὸν ὅτι πρῶτον ἔργον τοῦ ἐπιστήμονος εἶναι ἡ *ἀνάλυσις τῆς πραγματικότητος*. Καὶ φυσικὰ ἡ ἐμπειρία ὅπως ἡμπορεῖ νὰ τὴν ἀναπαραστήσῃ κάτω ἀπὸ τὰ συνθήματα. Ἐμπειρία ἱστορικὴ, ἐμπειρία καθημερινή, ἐμπειρία ὁδηγοῦσα εἰς τὴν πρόβλεψιν. Ἐξ οὗ καὶ ὁ ἐμπειρισμὸς ἔχει σχέσιν μὲ τὴν διαλεκτικὴν, φθάνει νὰ μὴ σταματᾷ ἢ ἔρευνά του εἰς τὸ κάλυμμα, εἰς τὴν μορφήν, εἰς τοὺς χαρακτηρισμοὺς. Τοῦτο δὲ περισσότερο ἀπὸ ὅλας τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἰσχύει εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας. Ὅπως εἶπεν ὁ μόλις ἀποθανὼν μεγάλος αὐτοδίδακτος Γάλλος φιλόσοφος Gaston Bachelard, κάθε ἐπιστήμη «ἀναζητεῖ τὸ κεκρυμμένον».

Ὅταν λοιπὸν ὁμιλοῦμεν εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς περὶ διαλεκτικῆς, ἀναφερόμεθα εἰς τὰς *ἀντιφάσεις* τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἀνεύρη ἢ ἐπιστήμη ὡς διαλεκτικὴ καὶ νὰ παρακολουθῆσῃ ὡς διαλεκτικὴ μέθοδος, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν συγκρότησιν συμπερασμάτων ἐπὶ τῆς μελλοντικῆς ἐξελιξεως, τὴν ὁποίαν θὰ προΐδῃ, θὰ κατευθύνῃ ἢ θὰ ἐπηρεάσῃ ἡ πολιτικὴ.

Ἄς σημειωθῆ ὅτι μεταξύ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς ἀποδεικτικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους αἱ ἀνωτέρω σκέψεις δὲν ἔχουν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκλέξουν. Τὸ ἀντικείμενον τῆς διαλεγομένης ἐπιστήμης εἶναι νὰ συνδυάσῃ τὸν λόγον μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὁ συνδυασμός, ὅμως, αὐτὸς δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ προδεδωμένα σχήματα. Οὔτε νὰ καλύψῃ τὸ ὄπλον τῆς ἀμφιβολίας ποῦ εἶναι συνδυασμένον μὲ κάθε διαλεκτικὴν. Διὰ τοῦτο σχήματα ἀπόλυτα, ὅπως τὸ μαρξικόν, προχωροῦν μὲν μέχρις ἐνὸς σημείου, ὅταν ἀποφαίνονται π.χ. ὅτι αἱ μορφαὶ (superstructures) εἶναι ἐκδηλώσεις τῶν κοινωνικῶν ὑποβάθρων (infrastructures), ἀποτυγχάνουν ὅμως ἢ διαφεύδονται ἐκ τῶν πραγμάτων, ὅταν δίδουν εἰς τὰ ὑπόβαθρα αὐτὰ ὠρισμένην ἄκαμπτον, οἰκονομικὴν π.χ. μόνον, ἔννοιαν. Δὲν εἶναι ποτὲ ὁ ἄνθρωπος ὑποχρεωμένος νὰ δέχεται ὅτι ἡ ἐπιστήμη, καὶ ἂν ἦτο ὁμόφωνος εἰς τὴν κρίσιν τῆς, ὑποστηρίζει ὅ,τι εἶναι ἰδεῶδες. Ὑπάρχουν, ὅπως ἐτόνισεν ὁ Max Weber, πάντοτε ἀξιολογικὰ κριτήρια. Ὑπάρχει ἀκόμη, νομίζω, ὁ δημιουργικὸς δαίμων τῆς ἀμφιβολίας ποῦ ὠθεῖ εἰς περαιτέρω διαλεκτικὴν ἔρευναν. Αἱ ἰδέαι κυκλοφοροῦν, ὅπως ἔλεγεν ὁ Πλάτων.

Ὁ Max Weber, ἐθεώρει τὸν ὕλισμόν ὡς προσπάθειαν ἀναγωγῆς κάθε πολιτισμοῦ εἰς τὴν οἰκονομίαν. Ἡ ἀποψις αὕτη, ποῦ ἐν τούτοις ἐκυριάρχησεν ἐπὶ μακρὸν καὶ κυριαρχεῖ καὶ σήμερον, δὲν εἶναι πράγματι μαρξικὴ. Εἰς τὴν περίφημον φράσιν τοῦ ὁ Μάρξ (Das Kapital, I, 731) λέγει ὅτι τὸ κεφάλαιον «δὲν εἶναι πρᾶγμα, ἀλλὰ κοινωνικὴ σχέσηις μεταξύ προσώπων ἐνουμένων διὰ πραγμάτων». Εἶναι κατὰ τὴν σκέψιν αὕτην, τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσει ὁ Lukács, ὁ ὕλισμός ἢ διαπίστωσις ὅτι ὑπάρχει σχέσηις μεταξύ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, δηλαδή τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου ποῦ καταλήγει εἰς ὑποταγὴν τοῦ ὑποκειμένου εἰς τὸ ἀντικείμενον καὶ μόνον διὰ νέας κατὰ τοὺς μαρξιστάς, διαδικασίας θὰ ἐνταχθῆ ὁ κόσμος εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ἀναζήτησις τῆς διαδικασίας αὐτῆς ὀδηγεῖ εἰς τὸν κομμουνισμόν.

7. Συμπεράσματα

Ἀπὸ τὸν κατακλυσμόν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀπόψεων ποῦ προεβλήθησαν ἴσως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν μερικὰ συμπεράσματα :

Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι *κάτι διάφορον* ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἀτόμων ποῦ τὴν ἀποτελοῦν. Καὶ δὲν εἶναι τι τὸ τυπικῶς διάφορον, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ νομικοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται διὰ λόγους ἐξωτερικῆς ἀνάγκης ἐντάξεως ἐνὸς συνόλου εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἀτομιστικῆς θεωρήσεως κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ φυσικοῦ προσώπου, δηλαδή τοῦ ἀτόμου. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν *οὐσίαν*. Δὲν θεωρεῖται ἀπλῶς ἡ κοινωνία *κάτι* διάφορον ἀπὸ τὸ ἄτομον, δηλαδή ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν ἀτόμων ποῦ τὴν ἀποτελοῦν. Ἡ θεμελιώδης εἰσφορά τοῦ Durkheim εἰς τὴν ἐπιστήμην συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐτόνισε τὴν διαφορὰν αὕτην, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν ποῦ δημιουργεῖται εἰς ἓνα κοινωνικόν

σύνολον καὶ πού εἶναι διαφορετικὴ καὶ πολλάκις ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀτόμων πού τὴν ἀποτελοῦν.

Τὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο ν συμπέρασμα εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ *αἷτια* πού ὀδηγοῦν εἰς τὴν δεδομένην πλέον αὐτὴν διαφορὰν μεταξύ κοινωνίας καὶ ἀτόμου. Ἡ ἀναζήτησις δὲν εἶναι καθόλου ἀπλή. Ἴσως εἶναι φρόνιμον νὰ ἀρχίσῃ μετὰ τὴν διαπίστωσιν ὅτι αἱ ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς, περὶ τῶν ὁποίων ἐγινε λόγος, ἐκδηλοῦνται ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς τὴν *ἀντίθεσιν* μεταξύ *ἀτόμου καὶ ομάδος*. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη στηρίζεται εἰς τὸ ἄτομον καὶ εἰς τὰς ὑπερβολὰς του καὶ εἰς τὸ βάθος ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τῶν τελευταίων. Θὰ ἦτο ἰδεῶδες, ἂν τὸ ἄτομον ἦτο ἱκανὸν νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ ἴδιον εἰς ἑαυτὸ τοὺς περιορισμοὺς πού ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Πρὶν ἀπὸ τὸν σχηματισμὸν ἀκόμη τῆς πολιτείας τοὺς ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ ὁμάς πού δημιουργεῖται εἴτε διὰ λόγους θετικούς, δηλαδὴ προσπαθείας ὀργανώσεως καὶ δαιωνίσεως τοῦ γένους, εἴτε διὰ λόγους ἀρνητικούς, δηλαδὴ ἀμύνης κατὰ τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη περνᾷ ἀπὸ διάφορα στάδια καὶ αὕτης εἶναι πολλάκις ἐκδήλωσις ἢ ἱστορικὴ ἐξέλιξις. Μεταξὺ ἀτόμου καὶ κοινωνικῆς ομάδος ἢ σύνθεσις καταλήγει εἰς τὴν πολιτείαν. Ἄλλὰ καὶ πάλιν τὸ ἐκκρεμές ἐξακολουθεῖ νὰ κινεῖται. Ἡ πολιτεία ἔχει ὡς ἀσπίδα τὴν δύναμιν καὶ ὡς ὄπλον τὸ δίκαιον. Καὶ τὸ τελευταῖον κινεῖται *ὥστε πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἀτόμου, ὅτε πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς μῖας ἢ τῆς ἄλλης ομάδος*. Τὸ λεγόμενον συνήθως περὶ κυριαρχίας τῆς μῖας ἢ τῆς ἄλλης κοινωνικῆς τάξεως εἶναι ἀσφαλῶς ὀρθόν. Δὲν εἶναι, ὅμως, πλήρες. Πολλάκις εἶναι ἐμφανὴς ἡ κυριαρχία καὶ τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ ὅποιον ἐξαρτᾶται τὸ ἐκάστοτε περιεχόμενον τῆς κυριαρχούσης τάξεως. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ ἄτομον — ὄχι τὸ ἓν ἄτομον — ἀλλὰ τὸ ἄτομον ὡς ἰδέα δίδει τὴν σφραγίδα του. Ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς ἀπολύτου ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ὅπως ἴσχυεν εἰς τὴν Βόρειον Ἀμερικὴν τὸν παρελθόντα αἰῶνα, δηλαδὴ μετὰ πλήρη ἐλευθερίαν τοῦ συναγωνισμοῦ, θὰ ἦτο ἐσφαλμένον νὰ εἴπωμεν ὅτι κυρίαρχος τάξις ἦσαν οἱ πλοῦσιοι. Κυρίαρχος ἦτο ὁ πλοῦτος, τοῦ ὁποίου φορεὺς ἦτο τὸ *ἄτομον*. Παραλλήλως κυρίαρχος ἦτο ὁ ἀκαμπτος πουριτανισμὸς πού, ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου, εἶχε συμβιβασθῆ μετὰ τὸν πλοῦτον, ἀλλὰ πού εἶχε γίνῃ ἀτομικὸν βίωμα.

Μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν συγκρότησιν τῶν μεγάλων πόλεων, μετὰ τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν καὶ μετὰ τὴν ἀναμόχλευσιν τῶν ἰδεῶν τὸ ἐκκρεμές κινεῖται πρὸς τὴν ὁμάδα. Καὶ ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων καθιστᾷ τὴν ὁμάδα *αὐτοτελεῆ ἐνότητα*. Δημιουργεῖ χωριστὴν ψυχολογίαν. Εἶναι ὁ κοινωνικὸς μικρόκοσμος πού κυμαίνεται μεταξύ ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ψυχολογίας. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πάντως ὅτι διασπᾶται ἡ ἰσορροπία πού ἔχει ἐπικρατήσῃ μετὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς πολιτείας. Εἶναι ἀπὸ τὴν στιγμήν αὐτὴν ἀπαραίτητος ἡ ἀναζήτησις νέας ἰσορροπίας. Καὶ πρὸς αὐτὴν τείνει ἡ κοινωνικὴ συνείδησις.

Ὅπως, ὅμως, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξομοίωσις τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας μετὰ τὸν τῆς ὁμαδικῆς, ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸς καὶ ὁ ἀπόλυτος καὶ στεγανὸς χωρισμὸς μεταξύ πολιτείας ὡς φαινομένου τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς καὶ

κοινωνίας από την στιγμήν που ή πορεία τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, οικονομικῶν, ιδεολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν, πολλαπλασιάζει τὴν ὁμαδικότητα εἰς τὴν ὁποίαν ἀναλύεται αὕτη. Δὲν εἶναι μόνον ὁ ἄνθρωπος πολιτικόν, δηλαδὴ κοινωνικὸν ζῶον, ὅπως λέγει ὁ Ἄριστοτέλης, ἀποβλέπων εἰς τὴν Πολιτείαν, εἶναι καὶ ὁ κοινωνικὸς ἄνθρωπος, ἐντεταγμένος ὅπως εἶναι εἰς τὸν μικρόκοσμον τῆς ομάδος, ζῶον κοινωνικόν.

Τρίτον συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ κοινωνία καταλήγει νὰ εἶναι σύνολον ομάδων, τῶν ὁποίων πάλιν ἡ ψυχολογικὴ διαδικασίᾳ συντίθεται ὡς νέον τι, εἰς τὸ σύνολον. Καὶ τὸ δόγμα τοῦ Durkheim πρέπει νὰ συμπληρωθῆ μετὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ ψυχολογία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου εἶναι διαφορετικὴ καὶ καθορίζεται κατ' ἄλλην διαδικασίαν — διότι καὶ οἱ ἴδιοι παράγοντες ἔχουν διαφορετικὸν δυναμισμόν καὶ ὑπάρχουν καὶ παράγοντες ἄλλοι ποὺ τὴν ἐπηρεάζουν — καὶ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν συνείδησιν καὶ ἀπὸ τὴν ὁμαδικήν. Τὸ πᾶγμα γίνεται φανερόν, ἂν ἐρευνηθῆ τί συμβαίνει μετὸ παράλληλον φαινόμενον τῆς πολιτείας, ὑπὸ τὸ κοινοβουλευτικόν π.χ. πολίτευμα. Ὁ πολίτης, ὁ ἀντιπρόσωπὸς τοῦ βουλευτῆς, ὁ ὁποῖος ἤδη εἶναι τι τὸ διαφορετικόν ἀπὸ τὸν πολίτην, τὸ κόμμα ἄνευ τοῦ ὁποίου δὲν νοεῖται κοινοβουλευτισμός, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ εἶναι ὡς σύνολον ἄλλο τι ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν βουλευτῶν, τέλος, τὸ κοινοβούλιον μετὴν ἰδικήν του χωριστὴν ψυχολογίαν, πόσαι ἀνεξάρτητοι καὶ ἀντιφατικαὶ δυνάμεις ἐπηρεάζουν τὴν δημιουργίαν εἰς τὸ ἴδιον ἄτομον, τὸν πολίτην ἢ τὸν βουλευτήν, διαφορετικῶν ἐσωτερικῶν καταστάσεων ποὺ ἐκδηλώνουν τὰς ἀντιφατικὰς ἀπόψεις τῆς ζωῆς! Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μετὸ κοινωνικόν σύνολον.

Τέταρτον συμπέρασμα εἶναι ὅτι αἱ κοινωνικαὶ ἀντιφάσεις δὲν ἀντιθέτουν ἄτομα, ἢ ἄτομα καὶ ομάδας. Ἀντιθέτουν ομάδας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀργανωμένας, διὰ τὰς ὁποίας ἡ Πολιτεία δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἐξισοροπητικὴ δύναμις. Ἀπὸ τὴν στιγμήν αὐτὴν τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἔχει ποικίλας πηγὰς, ὡς π.χ. τὰ συμφέροντα τῶν διαφόρων ομάδων, ἀπαιτεῖ τὴν εἰσφορὰν τῆς κοινωνικῆς νοοτροπίας, διὰ νὰ ὀδηγηθῆ ὄχι εἰς τὴν λύσιν του, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνεύρεσιν μιᾶς νέας ἰσοροπίας ποὺ αὐτὴ θὰ δημιουργήσῃ σιγὰ σιγὰ νέας ἀντιφάσεις.

Πέμπτον συμπέρασμα εἶναι ὅτι εἶναι εὐκόλος μὲν ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος διὰ τῆς διχοτομήσεως, ἀλλ' εἶναι ἀνακριβῆς.

Δὲν ὑπάρχουν δύο μόνον ομάδες ἀντιτιθέμεναι πρὸς ἀλλήλας εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ὑπάρχουν πολλαὶ καί, ὅπερ σπουδαιότερον, τὰ ἄτομα δὲν μετέχουν μόνον εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' εἰς περισσοτέρας. Ἡ πάλιν τῶν τάξεων εἶναι, ὅπως ἀναπτύσσεται ἀλλαγῶν, φαινόμενον ὑπαρκτὸν καὶ ἀκατάλυτον, τὸ μαρξικόν, ὅμως, δόγμα τῆς πάλης τῶν τάξεων προϋποθέτουν δύο μόνον ἀντιτιθεμένας τάξεις εἶναι ἀνακριβῆς τοῦλάχιστον διὰ τὰς συγχρόνους κοινωνίας. Δὲν ὑπάρχει ἡ ψυχολογία δύο μόνον τάξεων καὶ δὲν ἠμπορεῖ αὕτη νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν κοινωνικὴν ἰσοροπίαν πρὸς ριζικὴν μεταβολήν, χωρὶς τὴν πρωτοβουλίαν ἄλλων, ξένων πρὸς αὐτὰς ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν κοινὴν συνείδησιν, δυνάμεων.

II. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

8. Διάκρισις ἐπιστήμης καὶ τέχνης

Ὑπὸ τὴν πυρὰν τῆς πραγματικότητος ἡ διάκρισις μετὰ ξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης μετατοπίζεται. Δὲν εἶναι πλέον δυνατόν νὰ ἰσχύσῃ τὸ δόγμα ὅτι ἡ ἐπιστήμη, στηριζομένη εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα, καταλήγει εἰς νόμους, δηλαδὴ εἰς κανόνας κατ' ἀνάγκην ἐπαληθεύοντας εἰς τὰς περιπτώσεις διὰ τὰς ὁποίας τίθενται, καὶ ἡ τέχνη, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν δημιουργίαν διεξόδων μὴ στηριζομένων εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν διαίσθησιν, καταλήγει εἰς καταστάσεις ἐφημέρους κατὰ τὸ πολὺ καὶ ὑποκειμένους εἰς μεταβολάς. Ἡ ἐπιστήμη ἔχασε τὸν μυθικὸν τῆς χαρακτῆρα. *Εἶναι, ὅπως καὶ ἡ τέχνη, μορφὴ ἐρεῦνης καὶ προσπαθείας.* Καὶ ἡμπορεῖ μὲν νὰ διατηρηθῇ ἡ διάκρισις ποῦ κάμνει διὰ λόγους διαφοροποιήσεως τῆς φιλοσοφίας ὁ Ἱ. Θεοδωρακόπουλος (Βλ. Ἑλλάς καὶ Οἰκουμένη, εἰς τὸ τεῦχος «Ἡ συνάντησις τῶν Ἀθηνῶν» 1964, σ. 171 ἑπ.) μετὰξὺ τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοιχείου τῆς ἐξηγήσεως καὶ τῆς προστασίας τῶν φαινομένων τῆς φύσεως καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοιχείου τῆς προστασίας τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς. Καὶ αἱ δύο, ὅμως, αὐταὶ ὄψεις εἶναι τελολογικαὶ καὶ πλησιάζουσιν, δὲν ἀντιθέτουσιν τὰς δύο ἔννοιαι. Ὁ σκοπός, ἂν δὲν ἀγιάξῃ τὰ μέσα, δημιουργεῖ, ἐν τούτοις, ἀντανάκλασιν καὶ ὁμοιογένειαν λειτουργίας. Ὁ Κ. Παπαλεξάνδρου (Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, 1964, σελ. 11) ὀρίζει τὴν ἐπιστήμην στοιχειωδῶς ὡς «ἄθροισμα γνώσεων ὁμοειδῶν συνηνωμένων εἰς ὀργανικὸν σύνδεσμον». Δείγμα καὶ ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς τῆς παρακμῆς τῆς παντοδυναμίας τοῦ μύθου περὶ ἐπιστήμης. Ἐὰν προσετίθετο καὶ ἡ φράσις «ἐπιτρεπουσῶν τὴν θεμελίωσιν συμπερασμάτων διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πορείας καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῶν γνώσεων αὐτῶν», θὰ ἐπλησιάζαμεν περισσότερον εἰς τὴν σημερινὴν ἔνοιαν.

Φυσικά, ὅταν ἀσχολούμεθα περὶ τέχνης, ὀμιλοῦμεν περὶ αὐτῆς ὡς ἐπιστημολογικοῦ ὄρου. Ὅχι περὶ τῆς τέχνης ὡς μορφῆς ἐκδηλώσεως τοῦ «ὄραίου». Οὔτε περὶ τῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεως μιᾶς ἐπιστημονικῆς συλλήψεως. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἡ τέχνη εἶναι ἐφαρμογὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἐνστικτον, τὴν ἰδιοφυίαν ἢ τὴν ἐπιστήμην καὶ ἄλλα ἔχει ὑπόβαθρα, (περὶ τῶν ὁποίων βλέπε Γρηγ. Κασσιμάτη, «Τέχνη καὶ Ζωή», Ἀθῆναι 1963).

Ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἐμφανίζεται σήμερον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ παλαιὰ πλαίσια. Δὲν εἶναι πλέον δεκτὴ χωρὶς διαμαρτυρίαν ἡ δεσποτεία τοῦ μύθου περὶ ἐπιστήμης. Εἰς τὸ βιβλίον μου «L'État, la Société et le Droit», Paris, 1965, σελὶς 104, γράφω: «Ἡ Ἐπιστήμη προϋποθέτει τὴν γνώσιν γεγονότων, συγκεκριμένων ἢ ἀοράτων, ψυχολογικῶν κλπ., ποῦ δημιουργοῦνται καὶ ἐξελίσσονται σύμφωνα με ὀρισμένους νόμους, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία στηρίζεται εἰς ἄνισον πιθανότητα, τῶν ὁποίων, ὅμως, ἡ ὑπαρξις ἀποδεικνύεται με τὴν παρατήρησιν ἢ τὸ πείραμα. Ἡ γνώσις αὐτὴ στηρίζει τὴν βάσιν μιᾶς προβλέψεως ἐπὶ τοῦ πιθανοῦ «γίγνε-

σθαι» τῶν γεγονότων αὐτῶν, ἐδραζομένης ἐπὶ ὠρισμένων ἄλλων νόμων ἀξίας ἐξ ἴσου σχετικῆς. Εἰς τὸ πλαίσιον αὐτὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἐπιστήμης ἡμποροῦν νὰ εὔρουν θέσιν πολλὰ ἀπόψεις. Ἔτσι, ἡ γνώσις πού εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἐπιστήμης, ἀπαμβλύνεται μὲ τὴν διαίσθησιν, πού δὲν εἶναι μέθοδος, ἀλλὰ μορφή ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς ἐρεύνης καὶ πρόβλεψις, ἡμπορεῖ δὲ νὰ συμπληρωθῆ μὲ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μέλλοντος, ἀπὸ τὴν φαντασίαν ἢ τὸ πάθος. Καὶ ὅταν οἱ παράγοντες αὐτοὶ δὲν εἶναι ἐπιστημονικοί, καθίστανται τοιοῦτοι μὲ τὴν ἔνταξιν των εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς διαπιστώσεως τῶν γεγονότων καὶ τῶν νόμων των πού εἶναι εἰς τὴν βᾶσιν τῆς ἐπιστήμης».

Πράγματι, ἡ ἀποψις πού ὑπεστήριζεν ὁ Gaétan Pigeu, ὅτι ἐπιστήμη μὲν εἶναι ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ κοινωνιολογία τοῦ δικαίου, ὄχι ὅμως καὶ ἡ νομικὴ, ἡ ὁποία εἶναι τέχνη, ἄλλοτε μὲν, πρὸ τριακονταετίας, ὅταν ἤρχισα νὰ διδάσκω εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀστικὸν Δίκαιον καὶ ἔπειτα καὶ Κοινωνικὴν Πολιτικὴν, μοῦ ἐφαινετο ἄδικος διὰ τὸ δίκαιον (βλ. Ἐργατικὸν Δίκαιον, Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς Πολιτικῆς καὶ Νομοθεσίας, 1942, Τεῦχος Α' - Β', σελίς 5 καὶ Τεῦχος Γ' - Δ', σελίς 241 ἐπ. καὶ κατωτέρω §§ 9 καὶ 10). Σήμερον, ὅμως, μοῦ φαίνεται *μᾶλλον ἄτιπος* ὡς ἀπόλυτος σκέψις. Τὰ ὅρια μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης εἶναι πολὺ *ρευσιτά*. Διότι καὶ ἡ τέχνη προϋποθέτει καὶ γνώσιν καὶ παρατήρησιν καὶ πείραμα ἕνιοτε καὶ διότι καὶ οἱ νόμοι τῆς ἐπιστήμης ὑφίστανται τόσῃν πίεσιν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν, ὥστε νὰ γίνεται ἐντελῶς σχετικὴ ἡ παντοδυναμία των.

Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ἐξ ἄλλου, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἐξελίξεως μετέβαλε θεμέλια. Ἡ ἐπέκτασις τῆς πρὸς τὴν μακροοικονομικὴν ἐρευναν τὴν κατέστησε δεσμώτιδα τῆς ἐξελίξεως καὶ ὑποχείριον τῆς ἐπιδράσεως ἀπροβλέπτων δι' αὐτήν, πλειστάκις δὲ ἐξωοικονομικῶν παραγόντων. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ *δὲν τῆς ἀφήρεσε τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπιστήμης*, ἀπλῶς κατέστησε καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα φανερόν τὸν παράγοντα τῆς *σχευικότητος*, πού ὑπάρχει εἰς κάθε ἐπιστήμην.

9. Τὸ δίκαιον ὡς ἐπιστήμη

Τὸ δίκαιον ὀρίζεται μόνον *ἐξωτερικῶς*. Καὶ κατὰ τὸν τρέχοντα ὀρισμὸν εἰς τὴν ἀπλουστέραν του διατύπωσιν εἶναι «σύνολον ἐξαναγκαστῶν κανόνων πού ρυθμίζουν τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων εἰς μίαν κοινωνίαν». Ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀρισμοῦ αὐτοῦ εἶναι ἐξωτερικά. Ὁ ὀρισμὸς δὲν λέγει ποία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ δικαίου, ἀλλὰ ποία εἶναι ἡ μορφή του. Αὐτὴ ἀναλύεται εἰς σύνολον κανόνων, πού ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἡμποροῦν νὰ ἐξαναγκασθοῦν ἀπὸ τὴν πολιτείαν εἰς τὴν τήρησιν των εἴτε α) αὐτονομίως, διότι οὕτως ἐπιβάλλει ἡ *ἀνάγκη τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως*, εἴτε β) κατ' ἐξουσιοδότησιν, ὅπως συμβαίνει, ὅταν ἔχη προκληθῆ μεταξὺ τῶν ἰδίων ἀνθρώπων *σύμβασις ἢ ἄλλη σχέσις* καὶ πού κρίνονται ἀπὸ κάθε κοινωνικὸν σύνολον ἀναγκαῖα, διὰ νὰ ρυθμίσουν τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν.

Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸν αὐτὸν εἶναι ἐξω καὶ ἡ ἐννοια καὶ τὸ οὐσιαστικὸν περιεχόμενον τοῦ δικαίου καὶ ἡ δημιουργὸς πηγὴ αὐτοῦ.

Τί είναι, πράγματι, τὸ δίκαιον; Δὲν ὑπάρχει ὀρισμὸς ποῦ νὰ ἱκανοποιῆ, πράγματι, τὸ ἐρώτημα.

Ποῖος ἀποφασίζει τί εἶναι τὸ δίκαιον; Καὶ συνεπῶς ποῖος κρίνει ὄχι ὁποῖοι θεοσπίζονται, ἀλλ' ὁποῖοι πρέπει νὰ εἶναι οἱ κανόνες του;

Καὶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ ἐρωτήματος, διότι περὶ ἑνὸς ἐρωτήματος πρόκειται, ἀναλυομένου εἰς δύο σκέλη, δὲν ἤμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὑπάρχει σαφὴς ἀπάντησις. Καὶ ἐδῶ μερικαὶ σκέψεις θὰ μᾶς καθοδηγήσουν εἰς τὴν ἀναζήτησιν κάποιου φωτός.

Πρὸ αὐτῶν, ὅμως, ἀπαιτεῖται ἡ ἐκκαθάρισις ἑνὸς θέματος ποῦ συναρτᾶται μὲ τὸ ἀνωτέρω ἐν τῇ προηγούμενῃ παραγράφῳ τεθέν. Εἶναι τὸ δίκαιον ἐπιστήμη;

Ὅπως ἐλέχθη, μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης τὰ διαχωριστικὰ ὄρια ἐκλονίσθησαν. Δὲν εἶναι πλέον ἡ τέχνη ποῦ ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἐπιστήμην ἢ διαφοροποιεῖται μὲ αὐτήν. Μία νέα ἔννοια ἀνατρέχουσα εἰς τὸν Καρτέσιον προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἰδιορρυθμίαν ὠρισμένων κλάδων τῆς γνώσεως. Ἡ μέθοδος. Ὅ,τι δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὰ αὐστηρὰ κριτήρια τῆς ἐπιστήμης, ὡς αὕτη ἐπιστεύετο ὅτι εἶναι, ἀποτελεῖ μέθοδον. Τὸ συγκριτικὸν δίκαιον π.χ. ὑποστηρίζεται ἀπὸ πολλοὺς ὅτι δὲν εἶναι ἐπιστήμη, ἀλλὰ μέθοδος. Ὁ καθηγητὴς κ. René David ἀπαντῶν μὲ ἐπιστολήν του, διότι κατέκρινε τὴν ἀποψιν αὐτήν, δίδει τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἐστηρίχθη εἰς τὴν παραδεδεγμένην ἔννοιαν χωρὶς βαθυτέραν ἀνάλυσιν.

Ἡ ἀναζήτησις τῆς μεθόδου ἢ τῶν μεθόδων μὲ παραμέλησιν τῆς οὐσίας ἐν σχέσει μὲ τὸ δίκαιον συνδέεται μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὸν ἀνωτέρω σημειωθέντα ὀρισμὸν «Σύνολον κανόνων...». Ἀλλὰ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ζητεῖ περαιτέρω ἐξήγησιν. Διατί ὑπάρχει αὐτὸ τὸ σύνολον τῶν κανόνων, πρῶτον. Πρέπει νὰ ὑπάρχη ἢ πρέπει νὰ μεταβληθῆ, δεύτερον. Βεβαίως ἡ ἀπλὴ περιγραφή δὲν εἶναι ἐπιστήμη. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον δὲν εἶναι μόνον ἡ περιγραφή, εἶναι ἡ ἐξήγησις καὶ ἡ πρόβλεψις. Εἶναι δηλαδὴ συγχρόνως ἱστορία καὶ πολιτικὴ. Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς. Πίσω του ὑπάρχει ἡ κοινωνικὴ ζύμωσις ποῦ τὸ δημιουργεῖ. Ἐμπρὸς του ἡ κοινωνικὴ θέλησις τῆς δημιουργίας. Τὸ δίκαιον μετέχει καὶ τῶν δύο, κείμενον μεταξὺ των. Ἡ διπλῆ αὐτὴ διαδικασία ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ὠρισμένων νόμων ποῦ ἔχουν τὰς πιθανότητας τῶν φυσικῶν καὶ τῶν οικονομικῶν νόμων, διότι, ὅπως ἐξηγήθη καὶ ἀνωτέρω, καὶ οἱ φυσικοὶ, ἰδίως δὲ οἱ οικονομικοὶ νόμοι, δὲν εἶναι πάντοτε ἀναπώτρεπτοι· εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πιθανοῦ, τοῦ παιγνίου, ὅπως ἔγινε τῆς μόδας νὰ λέγεται, θεμελιώνονται. Καὶ τὸ παίγνιον στηρίζεται εἰς τὸν δυναμικὸν παράγοντα τῆς κοινωνικῆς ἐξελιξέως καὶ τῆς βάσει αὐτῆς δημιουργουμένης κοινωνικῆς ψυχολογίας, ὅπως εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ὑπόκειται εἰς τὸ ἀπροσδόκητον τῆς τεχνικῆς ἐπαναστάσεως. Τὸ δίκαιον δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἀρκεσθῆ εἰς τοὺς τεθειμένους κανόνας. Δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἠλεκτρισμόν, ποῦ δὲν γνωρίζομεν ἀκόμα εἰς τί συσίσταται, ἐνῶ γνωρίζομεν τὰς ἐφαρμογὰς του καὶ τὴν διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς του

Διότι τὸ δίκαιον ἔχει σκοπὸν. Καὶ αὐτὸς ἐξηγεῖ καὶ τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν ἐξέλιξιν του. Καὶ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον του.

Βεβαίως πρέπει νὰ γίνῃ ἡ διάκρισις μεταξύ *ἐπιστήμης* τοῦ δικαίου καὶ *πρακτικῆς* τοῦ δικαίου. Μεταξὺ τοῦ δικαίου, *ὡς ἐπιστήμης*, καὶ τοῦ δικαίου, *ὡς ἐπαγγέλματος*. Δὲν εἶναι αἱ δύο αὐταὶ ἔννοιαι ἐντελῶς χωρισταί. Καὶ τὸ ἰδεῶδες θὰ ἦτο ἂν συνεδυάζοντο. Ὅχι ἂν συνέπιπτον, διότι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν. Ὅπως ὑπάρχει διάκρισις μεταξύ οἰκονομολόγου καὶ ἐπιχειρηματίου, ἔτσι ὑπάρχει διαφορὰ μεταξύ νομικοῦ καὶ δικηγόρου. Καὶ ὅπως εἰς τὴν πρώτῃν περίπτωσιν, ἔτσι καὶ εἰς τὴν δευτέραν θὰ ἦτο εὐκταία ἡ σύμπτωση εἰς τὸ ἴδιον πρόσωπον καὶ τῶν δύο ἰδιοτήτων. Ἡ πράξις, ὅμως, χαρακωμένη, κατ' ἀνάγκην, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ παρόντος δὲν εἶναι ἡ οὐσία τοῦ δικαίου, εἶναι ἓνας σταθμὸς του. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ θετικὸν δίκαιον δὲν ἔχει σκοπὸν. Εἶναι καὶ αὐτὸ τελολογικὴ προσπάθεια ποῦ ὁδηγεῖ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν πρὸς ὠρισμένην κατεύθυνσιν.

Ἐπεὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι *ἐπιστήμη* συνηγοροῦν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα :

Πρῶτον, τὸ *ἀντικείμενον* του, δηλαδή ἡ θετικὴ γνῶσις τῶν νομικῶν καταστάσεων καὶ γεγονότων, ἡ ἔρευνα τῶν ὑποκειμένων καὶ τῶν φορέων των καὶ ἡ διαπίστωσις τῶν νομικῶν κανόνων ποῦ πηγάζουν ἀπὸ τὰς σχέσεις τῶν ὑποκειμένων τοῦ δικαίου μὲ τὰς νομικὰς καταστάσεις. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀντικείμενου του τὸ δίκαιον παρωμοιάσθη ἀπὸ τὸν Marcel Planiol μὲ τὴν ζωολογίαν καὶ τὴν βοτανικὴν. Ἀπὸ τὸν Roger Pinto μὲ τὴν γεωλογίαν.

Δεύτερον, αἱ *μέθοδοι* ποῦ χρησιμοποιεῖ τὸ δίκαιον, δηλαδή ἡ ἐκκίνησις ἀπὸ τὴν περιγραφὴν καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῶν νομικῶν καταστάσεων καὶ γεγονότων διὰ τὴν ἐξ ἀπαγωγῆς σύνθεσιν εἰς κατηγορίας καὶ θεσμοὺς καὶ τὴν ἐξ ἐπαγωγῆς ἀναζητήσιν γενικῶν κανόνων.

Τρίτον, τέλος, ὁ *σκοπὸς* τοῦ δικαίου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὄχι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συνόλου τῶν κανόνων τοῦ κλασικοῦ ὀρισμοῦ, τοῦτο εἶναι ἡ πράξις, δηλαδή τὸ μέσον, ἀλλ' ἡ κατασφάλισις τῆς ἰσορροπίας τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς ἐπιβολῆς ὠρισμένης διαγωγῆς εἰς αὐτούς. Εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν ἐλευθεριῶν τῶν ἀνθρώπων, θεωρουμένων ὡς πολιτῶν ἢ ἀτόμων ἢ μελῶν κοινωνικῶν ομάδων, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἐλευθερία τοῦ ἑνὸς νὰ μὴ προσκρούῃ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἄλλου. Συμβιβασμὸς ἢ σύνθεσις ἀναλόγως τοῦ δυναμισμοῦ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν δυνάμεων.

Δὲν ὑπάρχει, λοιπὸν, ἀμφιβολία ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι ἐπιστήμη. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τοῦτο ἀναμφίβολου. Τὸ δίκαιον εἶναι *κοινωνικὴ ἐπιστήμη*. Ὅπως ἔλεγεν ἤδη τὸ 1913 ὁ Francois Génay, «τὸ δίκαιον εἶναι ἀναπόσπαστον μέρος τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος καὶ, ὅπως ὄλαι αἱ ἄλλαι κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι, ἔχει ὡς προορισμὸν νὰ ὁδηγῇ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἐκπλήρωσιν ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς του» (βλ. Science et Technique, §§ 2 καὶ 3). Δὲν ὠφέλησε, ὅμως, εἰς πολλὰ πράγματα ἡ κραυγὴ τοῦ Genay, μολοντί ἀπήλλαξε τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν τυπολατρίαν της, διότι δὲν διέσπασε τὸν ψευδῆ πύργον τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ εἰς

τὸν ὁποῖον παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν χαρακωμένη ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἐνῶς ἡ κοινωνία μετεβάλλετο ριζικῶς καὶ ὑπερηκόντιζε τὰ πλαίσια τοῦ συλλογιστικοῦ πλέγματος τῆς κλασικῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Διότι ἡ ἀπάντησις αὐτὴ δὲν ἐξαντλεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου.

10. Ἡ κοινωνιολογία τοῦ δικαίου

Ἐπάρχουν, ὅπως εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, τρία στάδια. Τὸ παρελθόν, δηλαδὴ ἡ *δημιουργία*, τὸ παρόν, δηλαδὴ ἡ *κατάστασις*, καὶ τὸ μέλλον, δηλαδὴ ἡ *ἐξέλιξις*.

Τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὸ παρόν. Διὰ τοῦτο καὶ εἶναι μέγας ὁ πειρασμὸς τοῦ γλυστρήματος πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ θετικοῦ δικαίου. Καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν ἄρνησιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρος. Ἀλλὰ τὸ θετικὸν δίκαιον οὔτε ἀπὸ τοῦ νομοθέτου τὴν αὐθαίρετον κρίσιν προῆλθεν, οὔτε ἐρμηνεύεται μὲ μόνον τὸ γράμμα τοῦ νόμου, οὔτε εἰς μόνον τὸν νόμον στηρίζεται, οὔτε κανεῖς τολμᾷ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἐθεσπίσθη ἅπασι διὰ παντός. Ἡ νομοθετικὴ μηχανὴ ὑπὸ ὅλα τὰ καθεστῶτα λειτουργεῖ συνεχῶς μέχρι φθορᾶς.

Κανένα, ὅμως, ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον. Αἱ ρίζαι ποῦ ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ ἡ παρακολούθησις τῆς δημιουργίας των, ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς ἀναπτύξεώς των, ἀφ' ἑτέρου, ἔχουν ἄμεσον σχέσιν ὄχι μόνον μὲ τὴν περιγραφὴν καὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν γεγονότων ποῦ ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν τῶν θεσμῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας των. Καὶ ἡ σχέσις δὲν σταματᾷ εἰς τὴν διπλὴν αὐτὴν ἐνέργειαν ποῦ οὔτε αὐτὴ εἶναι μόνον περιγραφικὴ, οὐδὲ περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν κοινωνικῶν ριζῶν, τῶν ριζῶν τοῦ δικαίου καὶ εἰς τοὺς παράγοντας ποῦ ἐπιδρῶν εἰς τὴν ἐξέλιξιν των, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν προβολὴν τῶν ἐπιδράσεων τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος πρὸς τὴν δημιουργίαν νέων παραγόντων ποῦ δημιουργοῦν ἐνδεχομένας ἐπιδράσεις διὰ τὸ μέλλον. Ὁ *χαρμηλὸς* τῶν θεμελιώσεων αὐτῶν δὲν εἶναι πλέον ἱστορικὸς καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Hubert (*Archives de Philosophie du Droit et de Sociologie juridique*, I (1931), σελ. 43). *Εἶναι κοινωνιολογικὸς*. Στηρίζεται εἰς τὴν ἀέναον σύνθεσιν ποῦ προκαλοῦν αἱ ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς καὶ ποῦ δημιουργεῖ τὰ πλαίσια εἰς τὰ ὁποῖα κινεῖται ὁ ροῦς τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τῆς *χθῆς* εἰς τὴν *αὔριον* εἶναι τὸ οὐσιαστικὸν ἔμβλημα τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου, ποῦ εἰς μίαν εὐρεῖαν ἔννοιαν περιλαμβάνει καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ τὴν δικαιοκλήν πολιτικὴν.

Ἀλλ' ἡ τελευταία αὐτὴ ἔχει ἐν ἰδιαιτέρον χαρακτηριστικόν. Δὲν εἶναι ἐνιαία. Ὅπως εἶναι φυσικόν, ἡ ἐνότις ἔχει καθ' ἑαυτὴν περιγραφικὸν χαρακτήρα. Ἐπιτυγχάνεται, ὅταν σταθεροποιοῦνται οἱ θεσμοί. Ὅταν δὲν θέτουν εἰς τὰς μεγάλας γραμμάς των τὸ ἐρώτημα τί εἶναι. Εἶτε διότι ὑπάρχει πλέον πλήρης ἐξήγησις εἶτε διότι τὸ θέμα ἔχει ὑπερκερασθῆ εἰς τὴν συνειδησιν τῶν

ἐπαϊόντων, πού ἀποτελοῦν τὸν φορέα τῆς καθολικῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως, ἀπὸ κάποιαν σύνθεσιν, πού καὶ αὐτὴ μὲν ἠμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς νέας ἀντιφάσεις, εἶναι, ὅμως, κατὰ βάσιν δεδομένη ὡς σταθμὸς τῆς ἐξελίξεως. Αὐτὴ ἡ ἀπάντησις πρέπει νὰ δοθῇ ὄχι εἰς τὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα περὶ τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου πού ἐτέθησαν ἀνωτέρω, ἀλλ' εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ δίκαιον δὲν ἐνοχλεῖται σοβαρῶς ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν σαφοῦς ἀπαντήσεως εἰς αὐτά.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου διὰ τὸ μέλλον. Τότε ἀνακύπτουν ἐκ νέου τὰ ἐρωτήματα. Διότι διασπᾶται ὁ περιγραφικὸς χαρακτήρ, εἰς τὸν ὁποῖον φθάνει τὸ θετικὸν δίκαιον. Καὶ τὸ δέον θέλει πάντοτε δικαιολογίαν. Διότι αἱ ἀντιφάσεις πού ἔχει νὰ ἄρῃ, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι «δέον», εἶναι πολυπλοκώτεροι. Δὲν ἐλέχθη ποτέ σοφωτέρα ἰδέα ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Paul Valéry: «Ὁ βαθμὸς ἐξελίξεως ἑνὸς πολιτισμοῦ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀντιφάσεων πού συσσωρεύει».

11. Ἡ Πολιτικὴ - Εἰσαγωγή

Ὁ πειρασμὸς τοῦ παραλληλισμοῦ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα εἶναι μεγάλος. Διότι ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς εἶναι εὐκόλος. Καὶ καθίσταται ἀκόμη εὐκολώτερος, ὅταν δὲν πρόκειται περὶ φαινομένων, ἀλλὰ περὶ θεωριῶν πού προσπαθοῦν νὰ τὰ ἐξηγήσουν.

Εἰς τὸ βιβλίον μου ἢ «Ἑλλάς καὶ ὁ Κόσμος» (σελ. 81) ἀνέφερα τὴν πρὸ τετραετίας διατυπωθεῖσαν θεωρίαν περὶ τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος τοῦ Martin Ryle, πού εἶχε τότε προκαλέσει μεγάλην συζήτησιν καὶ διχοστασίαν μεταξὺ τῶν εἰδικῶν. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἐνθυμίζει τὴν ἄποψιν πού ὑπεστήριξε ὁ Hauriou, ὅτι εἰς τοὺς θεσμοὺς τοῦ δικαίου κινούμεθα πάντοτε ἀπὸ τοῦ ἀσυνεχοῦς εἰς τὸ συνεχές, πρᾶγμα πού εἶναι αὐτονόητον, ὅταν σκεφθῇ κανεὶς τὰ στάδια τῆς δημιουργίας τοῦ δικαίου. Εἶναι νόμος πού πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου. Ἄλλὰ διατί νὰ σταματήσωμεν εἰς τὸ πρόσφατον παρὸν; Τὸ σημερινὸν παρὸν μᾶς δίδει κάθε τόσο τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι, ὅπως καὶ εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Martin Ryle, ὅταν ἐπιτευχθῇ ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς *συνεχείας*, ἐμφανίζεται ἡ τάσις πρὸς τὴν *ἀσυνέχειαν*. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ σὺμπαν ἡ θεωρία τοῦ Ryle ὑπολογίζει τὴν νέαν ἐξέλιξιν, εἰς τὸ δίκαιον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ὑπολογίσῃ. Τοῦτο δὲ ὄχι διότι δὲν ὑπάρχουν τὰ ὄργανα ἀκριβοῦς ὑπολογισμοῦ, ἀλλὰ διότι δὲν ὑπάρχουν τὰ δεδομένα πού κυβερνοῦν τὸ ρεῦμα τῆς νέας ἀσυνεχείας. Ἡ κοινωνιολογία τοῦ δικαίου κρίνει ἀναδρομικῶς τὰ γεγονότα καὶ καθορίζει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν μίαν κάποιαν νομοτέλειάν των, περιγράφουσα τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσεως ἐκάστου τῶν παραγόντων πού τὰ διεμόρφωσαν. Ἡ κοινωνικὴ ἐπιστήμη δὲν ἠμπορεῖ νὰ προβλέψῃ πῶς θὰ ἐξελιχθῇ ἡ δράσις τῶν παραγόντων αὐτῶν εἰς τὸ μέλλον. ἠμπορεῖ μόνον νὰ ὑπολογίσῃ ποῖα περίπου ἠμπορεῖ νὰ εἶναι εἰς τὸ μέλλον βᾶσει τοῦ παρελθόντος ἢ δρᾶσις των. Μὲ πολλὰς ὅμως ἀμφιβολίας. Διότι καὶ νέοι παράγοντες ἠμποροῦν νὰ ἐμφανισθοῦν, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ κύριος

παράγων, ὁ ἀνθρώπος, ὡς ἄτομον, ὡς πολίτης καὶ ὡς μέλος τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, εἶναι πράγματι δυσκολοκυβέρνητος ἐνότης. Καὶ ἡμπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀναζητήσῃ ποία πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐξέλιξις. Τοῦτο εἶναι ἡ πολιτικὴ.

12. Ἡ πολιτικὴ ὡς ἐπιστήμη ἢ τέχνη

Δὲν ὑπάρχει τίποτε δυσκολώτερον ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸν καθορισμὸν μιᾶς ἐννοίας πού ἐγινε σύνθημα. Ἔτσι συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πολιτικὴν. Ἀπὸ τὴν στιγμήν πού ἐγινε λέξις κοινὴ εἰς τὴν καθημερινὴν συζήτησιν ἢ πολιτικὴ, ἔχασε κάθε ἔντονον χαρακτηριστικόν. Κάθε κοινωνικὴ ὁμάς πού τὴν χρησιμοποιεῖ, τῆς δίδει διαφορετικὸν περιεχόμενον, διότι, ὅπως συμβαίνει συνήθως, αἱ σχετλιαστικαὶ ἢ ὑποτιμητικαὶ μεταφορικαὶ σημασαὶ μιᾶς λέξεως ἀλίσκουν εὐκόλως τὴν λαϊκὴν φαντασίαν καὶ γίνονται τελικῶς κυρίαρχοι τῆς λέξεως. Διὰ τοῦτο ὠρισμένοι λέξεις ἔχουν παραφθαρῆ εἰς τὸν τόπον μας. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγεται καὶ ἡ πολιτικὴ. Ὅπως, ἄλλωστε, καὶ ἄλλαι λέξεις, π.χ. ἡ διπλωματία. Ἡ πρώτη σημαίνει ἐμπαιγμός, ἡ δευτέρα ψευδολογία. «Μὴ μοῦ κάνεις πολιτικὴν, αὐτὸς εἶναι διπλωμάτης», εἶναι γνωστὸν τί σημαίνει εἰς τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν. Ἴσως ἡ αἰτία εἶναι βαθυτέρα, ὀφείλεται εἰς τοὺς συγκεκριμένους φορεῖς τῆς ἐννοίας. Ὅφειλεται, ὅμως, ὅπωςδῆποτε καὶ εἰς τὴν εἰκονοκλαστικὴν ψυχολογίαν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὀξυτάτην του παρατήρησιν καὶ τὴν κρίσιν του διὰ τοὺς ἀνθρώπους πού προτιμᾷ ἐν τούτοις ὁ ἴδιος εἰς τὸ βάθος. Εὐρισκόμεθα, ἴσως, πρὸ ἐνδὸς συγχρόνου ἀνθρωπομορφισμοῦ, πού ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν διάθεσιν πού ὠδήγησε τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας εἰς τὸ νὰ ἀποδώσουν εἰς τοὺς θεοὺς των ὅλα τὰ ἐλαττώματα ὄχι πού ἔχει, ἀλλὰ πού ἡμπορεῖ νὰ ἔχη ὁ κοινὸς ἀνθρώπος. Διὰ νὰ μὴ εἴμεθα, ὅμως, ἀδικοὶ ἀπέναντι τῶν συγχρόνων, καὶ δὴ τῶν Ἑλλήνων, ἄς σημειώσωμεν τί ἔγραφεν ὁ d'Alembert: «Ἡ πολιτικὴ εἶναι εἶδος ἰδιαιτέρον καὶ ἀνώτερον ἠθικῶς, μὲ τὸ ὁποῖον τὰ διδάγματα τῆς κοινῆς ἠθικῆς δὲν ἡμποροῦν πολλάκις νὰ συμβιβασθοῦν παρὰ μὲ πολλὴν λεπτότητα...» Καὶ ἀκόμη ὁ ἴδιος: «Ἡ τέχνη τοῦ πολέμου εἶναι ἡ τέχνη πού σκοτῶνει τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ τέχνη πού τοὺς ἀπατᾷ». Δὲν εἶναι, ὅμως, τοῦτο σήμερον ἡ πολιτικὴ. Τὰ πράγματα ἠλλάξαν. Καί, ὅπως εἶπεν ὁ Lincoln, ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξαπατᾷ μονίμως ὀλίγους ἀνθρώπους ἢ προσκαιρῶς ὀλοκλήρους λαοὺς, ὄχι, ὅμως, καὶ νὰ ἐξαπατᾷ μονίμως τοὺς λαοὺς.

Δὲν θὰ ἤθελα, ὅμως, νὰ ἀφήσω τὸν ἀναγνώστην μὲ τὴν πικρὰν γεῦσιν αὐτῶν τῶν ἀπαισιοδόξων κρίσεων. Ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἀναλύσεών μου εἶναι σαφές ὅτι δὲν συμφωνῶ εἰς τὴν οὐσίαν των. Ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη δὲν συνίσταται εἰς τὸ νὰ λέγωμεν μόνον ὅ,τι συμμερίζομεθα. Πρέπει νὰ ἐρμηνεύωμεν καὶ τὰς παραχόρδους ἀπόψεις, ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο δυνατόν. Εἶπα προηγουμένως, ὅτι ὑπάρχει μία τάσις ἀνθρωπομορφισμοῦ. Καὶ τοῦτο, ὅμως, εἶναι ἐπιφανόμενον καὶ ἀπαιτεῖ κάποιαν ἐρμηνείαν. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν πάλιν τὸν Paul Valéry πού ἔλεγεν: «Ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ πλέον ἐκλαϊκευμένη μορφή μεταφυσικῆς. Κάθε πολιτικὴ θεωρία εἶναι προφητεία». Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς κάθε πολιτι-

κὴν ἀναφερομένην εἰς τὸ δέον —διότι τοῦτο εἶναι πολιτικὴ— ὑπάρχει κατὰ βᾶσιν ἢ *πρόβλεψις* ἢ ἢ *ἐνόρασις* περὶ τοῦ τρόπου ἀντιμετώπισεως τῶν ἀντιφάσεων τῆς ζωῆς καὶ ἐπιδιώξεως τῆς ἀναγκαίας *ισορροπίας*. Ἡ ὀρθὴ πολιτικὴ, ἢ πραγματικὴ πολιτικὴ, καταλήγει εἰς αὐτὴν με βᾶσιν τὴν γνώσιν τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος καὶ τὴν διαίσθησιν τοῦ μέλλοντος ἐν συνθέσει με τὰς ἀξίας τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Κάθε ἄλλη προφητεία εἶναι δημαγωγία. Καὶ δὲν ὀμιλοῦμεν περὶ αὐτῆς. Εἶναι, ὅμως, φυσικὸν ἢ προφητεία νὰ γενῶν ἀμφιβολίας. Καὶ με τὴν κριτικὴν προδιάθεσιν πού ἔχουν αἱ μάζαι, νὰ συγγέεται με τὴν δημαγωγίαν, δηλαδὴ με τὸ ψεῦδος, καὶ ἡ ἀληθὴς πολιτικὴ. Δὲν γνωρίζομεν, ἄλλωστε, ὅτι ἡ Ἱστορία γράφεται ἀπὸ τοὺς *δυσηροσημένους*;

Δὲν εἶναι, ὅμως, μόνον αὐταὶ αἱ δυσκολαί. Ἀνατρέχουν εἰς τὴν οὐσίαν. Ὁρθῶς ὁ Duverger παραλληλίζει τοὺς ὀρισμούς τῶν δύο μεγάλων λεξικῶν, τοῦ Littré καὶ τοῦ Robert. Τὸ πρῶτον, ἀνατρέχον εἰς τὸ 1870, καθορίζει τὴν πολιτικὴν ὡς τὴν «ἐπιστήμην τῆς διακυβερνήσεως τῶν κρατῶν». Τὸ δεύτερον, τὸ 1962, τὴν ὀνομάζει «τέχνην καὶ πρακτικὴν τῆς διακυβερνήσεως τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν». Εἰς δύο γραμμάς ὑπάρχει μία κοινὴ ἔννοια, ἡ διακυβέρνησις, δύο ἀντιθέσεις καὶ πολλὰ κενά. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης, πρῶτον. Νεώτερος ἀκόμη ὀρισμὸς θὰ ὠμίλει ἀντὶ πρακτικῆς περὶ μεθόδου. Καὶ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ κράτους καὶ ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν. Τὰ δὲ κενὰ εἶναι ἀτελείωτα. Τί ἔννοια δίδουν καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ὀρισμοὶ εἰς τὴν διακυβέρνησιν συγχεομένην με τὴν ἔννοιαν τῆς ἐξουσίας, ὅπως εἶναι προφανὲς ἰδίως εἰς τὸν δεύτερον ὀρισμὸν. Διὰ τῆς συγχύσεως, ὅμως, αὐτῆς μένει ἀκάλυπτος ἡ κεντρικὴ ἔννοια τῆς πολιτικῆς, ἡ ἐξουσία, ἡ ὁποία εἶναι ἔννοια οὐσιαστικὴ, ἀποτελοῦσα τὸ θεμέλιον τῆς πολιτικῆς καὶ τὸ ὄπλον τῆς, ἀλλὰ μὴ συνταυτιζομένη ἀπολύτως, οὔτε ἀπορροφῶσα, ἄλλωστε, τὴν ἔννοιαν τῆς πολιτικῆς. Ἄλλο κενὸν καὶ τῶν δύο ὀρισμῶν εἶναι ἡ ἄγονος περιγραφικότης. Πολιτικὴ εἶναι ἡ διακυβέρνησις ἢ ἡ ἄσκησις ἐξουσίας πρὸς διακυβέρνησιν. Καὶ ἐπὶ τίνι τέλει; Ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸν ἢ διακυβέρνησις, ὅπως τείνει νὰ πιστεύσῃ ἢ λαϊκὴ συνείδησις; Εἶναι, ὅμως, τότε πολιτικὴ;

Ἡ πολιτικὴ εἶναι, βέβαια, κατὰ βᾶσιν *πρᾶξις*. Ἄλλ' ἢ πρᾶξις δὲν εἶναι ποτέ, ἰδίως, ὅμως, ἡ πολιτικὴ πρᾶξις, αὐτόνομος. Ἡ πρᾶξις ἐρωτᾷ πάντοτε τὴν ἱστορίαν. Ἄλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν οὔτε νὰ εἶναι βεβαία διὰ τὰς ἀπαντήσεις, οὔτε νὰ συνταυτίσῃ τὸ παρὸν με τὸ παρελθόν. Τὸ παρελθόν εἶναι ἐν θέαμα πού ἔχομεν ἐνώπιόν μας καὶ πού ἐρωτῶμεν. Ἄλλὰ τὰς ἀπαντήσεις τὰς δίδομεν οἱ ἴδιοι. Καὶ τὰς δίδομεν ἔχοντες ὑπ' ὄψιν κυρίως τὰς προοπτικὰς πού διανοίγουν αἱ ἀντίληψεις τῆς ἐποχῆς μας. Ὑπάρχει σαφὴς διαχωρισμὸς μεταξὺ παρελθόντος καὶ παρόντος. Ἄλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν τὸ παρὸν κυβερνᾶται ἐξουσιαστικῶς ἀπὸ τὸ παρελθόν. Συνηθέστατα δίδομεν εἰς τὸ παρελθόν τὴν ἔννοιαν πού μᾶς ὑποβάλλει τὸ μέλλον ἢ μᾶλλον ἢ περὶ τοῦ μέλλοντος κοινωνικὴ ἀντίληψις τοῦ παρόντος. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἀντίληψις τοῦ παρόντος περὶ τοῦ μέλλοντος δὲν εἶναι ἡ πολιτικὴ;

Εἰς τὴν μελέτην μου «Κανόνες καὶ μέθοδοι ἐξωτερικῆς πολιτικῆς» (βλ.

Διεθνείς σχέσεις, τόμ. Α', 1963, σελ. 41 έπ.) έπεχείρησα νά δώσω μίαν ανά-
 λυσιν τής έννοίας τής πολιτικής. Καί κατέληξα εΐς τήν άποψιν ότι ή πολι-
 τική εΐναι *συγχρόνως* έπιστήμη στηριζόμενη εΐς τήν γνώσιν ή όποία
 προβλέπει, τέχνη ή όποία θεμελιωμένη εΐς τήν έπιστήμην, άλλα και εΐς
 τήν διαίσθησιν, έκλέγει και μέθοδος άπολήγουσα εΐς σύνθεσιν πού έκτελεί,
 δηλαδή έκδηλώνεται εΐς τήν άσκησιν τής έξουσίας χάριν τού γενικού συμ-
 φέροντος. Συμφέροντος κρατικού, ένθικου ή κοινωνικού, πάντως ύπερφαλαγγί-
 ζοντος τό συμφέρον τού άσκούντος τήν έξουσίαν ή τής ομάδος του.

Δέν πρόκειται βέβαια περί όρισμοϋ πού εΐναι, άλλωστε, περιττός. Πρό-
 κείται μάλλον περί καταγραφής τών στοιχείων τού θέματος.

Ίσως θά ήτο δυνατόν νά γίνη *διάκρισις* μεταξύ τής πολιτικής ώς
πραξέως εΐς τήν όποίαν αναφέρονται αί άνωτέρω σκέψεις και πολιτικής ώς
επιστήμης πού θά ήδύνατο νά όρισθί ώς ή συστηματική γνώσις τών φαι-
 νομένων πάσης φύσεως πού ένδιαφέρουν τήν κοινωνικήν ζωήν, βάσει τής
 όποίας δημιουργείται εΐς τούς κατέχοντας οϊανδήποτε έξουσίαν εΐς δεδο-
 μένην στιγμήν τό πρόβλημα τής έπιλογής τής συμφερωτέρας διά τό σύνολο
 όδοϋ. Καί πάλιν, όμως, θά έμενον πολλά κενά.

Εΐς τήν διαδικασίαν τής κοινωνικής εξέλιξεως μετά τό παρόν προβάλλει ή
 άνάγκη τής διερευνήσεως τού μέλλοντος. Ή διερεύνησις αύτή πού ήμπορεί νά
 καταλήγη εΐς άπλήν πρόβλεψιν, εΐναι, όμως, δυνατόν νά καταλήγη και εΐς διάθεσιν
 ώμολογημένην ή ύποσυνείδητον έπηρεασμοϋ. Ή *πρόβλεψις* πρέπει νά στηρίζε-
 ται εΐς τά δεδομένα τής έπιστήμης, δηλαδή εΐς τήν γνώσιν τών κοινωνικών εξέ-
 λιξεων. Εΐναι, όμως, πολύ δύσκολον άπό τά δεδομένα αύτά νά άποχωρισθοϋν
 τά βιώματα τού παρόντος, πολλάκις δέ τά προσωπικά βιώματα τού ένός,
 εκείνου πού ένδιαφέρεται πρακτικώς διά τήν εξέλιξιν. Ή έπίδρασις τών όλί-
 γων και πολλάκις τού ένός εΐς τό σημείον αύτό τής κοινωνικής διαδικασίας
 έχει τās ρίζας της. Μě αύτόν τόν διάμεσον κρίκον πού ένώνει τήν πρόβλεψιν
 μέ τήν διαπίστωσιν τών άντικειμενικών δεδομένων τής εξέλιξεως, συνδέεται
 τό άπρόοπτον πού χαρακτηρίζει, διά νά ένθυμηθώμεν πάλιν τόν Λένιν, τήν
 ψυχολογίαν τού ανθρώπου, και εΐς αύτό στηρίζεται ή διάθεσις πρός έπηρεα-
 σμόν τού μέλλοντος. Αύτή ή διάθεσις δέν θεμελιώνει πάντοτε πολιτικήν,
 Πολιτική εΐναι, όταν στηρίζεται εΐς τά δεδομένα τής εξέλιξεως και σταματά
 πρò τού προβλήματος τής έπιλογής. Όχι μεταξύ δεδομένων στοιχείων, άλλα
 μεταξύ δυνατών όδών.

Έτσι ήμπορεί νά λεχθί ότι τό κυβερνάν τούς ανθρώπους εΐναι τέχνη, ή
 όποία, όμως, και αύτή πρέπει νά στηρίζεται εΐς τήν *γνώσιν* και τήν *παρα-
 ηγήσιν*, δηλαδή εΐς τήν έπιστήμην, σήμεραν πού ή σύνθεσις τών κοινωνιών
 δέν εΐναι καθόλου άπλή, ούτε τής πολιτείας αί άρμοδιότητες περιωρισμένα
 εΐς έκτασιν και άπόλυτοι εΐς βάθος, όπως μέχρι και πρò τού πρώτου μεγάλου
 πολέμου. Τò επιδιώκειν, όμως, τās καλυτέρας λύσεις διά τήν κατασφάλισιν
 τής κοινωνικής ίσορροπίας εΐναι άσφαλώς έπιστήμη.

Άλλά, όπως έσημειώθη (§ 10), ή σύνθεσις άρχίζει νά γίνεται αδύνατος
 άπό τήν στιγμήν πού ύπερφαλαγγίζεται τό παρόν. Ή διάσπασις πού περιέχε-

ται κατ' ἀνάγκην ἐν σπέρματι εἰς κάθε κοινωνικὴν σύνθεσιν εἶναι τὸ ὑπόβαθρον τῆς πολιτικῆς ὡς προβλέψεως καὶ ἐπιλογῆς. Καὶ διὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ ὑπὸ τὴν στενωτέραν ἔννοιαν ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι ἡ διακυβέρνησις τοῦ Κράτους, ἀλλ' ἡ διαπίστωσις τῆς ὀρθότητος τῆς προβλέψεως καὶ ἡ ἀσκήσις ἐξουσίας πρὸς ἐπηρεασμὸν τῆς ἐξελίξεως πρὸς τὴν ἐπιλογὴν, ποῦ μέσα εἰς τὰ ὅρια τῆς προβλέψεως εἶναι ἡ συμφωνότερα πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον. Ἔτσι ὑπάρχει ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ σχετιζομένη μετὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ γενικώτερον οἰκονομικὸν συμφέρον τοῦ λαοῦ, ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ ἀναφερομένη εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας εἰς τὰ πλαίσια τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Ἔτσι ὑπάρχει καὶ ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὸ γενικώτερον συμφέρον.

13. Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ οἱ σταθεροὶ παράγοντες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς

Ἄς ἐξετασθῇ ἤδη περισσότερον ἡ περίφημος ἔννοια τοῦ « θετικοῦ » δικαίου ἐν συναρτήσει μετὰ τὴν πραγματικότητα. Ἡ συνήθης ἔννοια αὐτοῦ συμπίπτει, ὅπως ἐλέχθη, μετὰ τὸν γνωστὸν ὀρισμὸν: «Σύνολον κανόνων κλπ...». Ἐν τούτοις βαθύτερα ἀνάλυσις τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ εἰς διευκρίνισιν τῆς ἐννοίας τοῦ θετικοῦ δικαίου. Κανόνες μὴ ἐξαναγκαστοί, ὄχι λόγῳ διατάξεως τοῦ νόμου, ἀλλὰ λόγῳ καθυστερήσεως τοῦ νόμου νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν περίπτωσιν τῶν, ἰσχύοντες, ὅμως, καὶ ἐφαρμοζόμενοι ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν κοινωνικῶν ἐθῶν, ἀποτελοῦν θετικὸν δίκαιον, χωρὶς νὰ ἀναγνωρίζωνται ἐπισήμως ὡς ἐξαναγκαστοί. Ὅχι διότι δὲν ἔχουν τεθῆ ἀπὸ τὴν Πολιτείαν. Διότι ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψις ὅτι εἰς τὸν ὀρισμὸν πρέπει νὰ τίθεται καὶ ἡ προϋπόθεσις ὅτι οἱ κανόνες ἐθεσπίσθησαν ἀπὸ τὴν Πολιτείαν. Ἀλλὰ διότι ἡ κοινὴ συνείδησις δὲν ἀναγνωρίζει τὴν ἐπέμβασιν τῆς Πολιτείας πρὸς ἐξαναγκασμὸν κατ' ἀντίθετον φορὰν. Τὸ παράδειγμα ποῦ μαζὺ μετὰ πολλὰ ἄλλα ἡμπορεῖ νὰ χρησιμοποιοθῆ εἶναι ἡ ἀπεργία εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν τιμῶν ἀπὸ μονοπωλιακὰ συγκροτήματα. Ἡ μορφή τῶν σχέσεων αὐτῶν τὰς ὁποίας μετὰ κάποιαν συστολὴν ἀποφεύγει νὰ ρυθμίσῃ τὸ δίκαιον, διότι θὰ συνεκρούοντο αἱ ἐπιταγαὶ τοῦ πρὸς τὰς ἀνεγνωρισμένας ἀρχάς του, ἀποτελοῦν ἐν τούτοις κανόνας ρυθμίζοντας τὴν ἐν κοινωνίᾳ συμβίωσιν. Οὔτε πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἶναι ἔξω τοῦ θετικοῦ δικαίου ἡ ὑπαρξὶς πραγματικῶν δυνάμεων, τὰς ὁποίας δὲν τολμᾷ νὰ δαμάσῃ ἡ Πολιτεία.

Ἡ Πολιτεία καλύπτει ὅλον τὸν χῶρον τοῦ θετικοῦ δικαίου ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν. Εἴτε ἀμέσως συγκατατίθεται εἰς τὴν ἐπιβολὴν τοῦ εἴτε ἐμμέσως. Καὶ ἐπιβάλλεται μόνον τὸ θετικὸν δίκαιον. Ἐφ' ὅσον ἀναφερόμεθα εἰς τὰ ἔξωτερικὰ γνωρίσματα τοῦ δικαίου καὶ ὄχι εἰς τὴν οὐσίαν του, ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς ὁποίας ἡμποροῦν νὰ ὑπάρξουν ποικίλαι ἐκτιμήσεις, πᾶν τὸ ἐφαρμοζόμενον ἄνευ κυρώσεων ἀποτελεῖ θετικὸν δίκαιον.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ διπλοῦν ἐρώτημα: Ποῖος ἀποφασίζει τί εἶναι τὸ

δίκαιον και συνεπῶς ποῖος κρίνει ὅποιοι πρέπει νὰ εἶναι οἱ κανόνες του ; Ὁ ἀμητὸς τῶν ἐξηγήσεων πού ἔχουν δοθῆ εἶναι τόσον ἀφθονος, ὥστε ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων ἢ συστηματικὴ τοποθέτησις του. Εἰς χονδρὰς γραμμὰς ἡμπορεῖ νὰ λεχθῆ ὅτι ἄλλαι μὲν θεωρίαι, αἱ καλούμεναι τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὑποστηρίζουν ὅτι θεμέλιον τοῦ δικαίου εἶναι ἡ *λογικὴ διερχήνευσις* τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, συνεπῶς τοῦτο ἀποβλέπει εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς δικαιοσύνης, μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀπαραγράπτων ἀρχῶν τῆς *ιδανικῆς* τάξεως πραγμάτων. Ἄλλαι θεωρίαι, αἱ *θετικιστικαί*, λέγουν ὅτι θεμέλιον εἶναι ἡ κυρίαρχος καὶ αὐτόνομος *βούλησις τοῦ Κράτους* καὶ σκοπὸς ἡ *ἀσφάλεια* καὶ ἄλλαι, αἱ *κοινωνιολογικαί*, ὅτι εἶναι ἡ συλλογικὴ συνείδησις καὶ βούλησις *τῆς κοινωνίας* καὶ σκοπὸς του ἡ καθιέρωσις *τῶν κοινωνικῶν ἀξιών* πού ἡ συγκεκριμένη κοινωνία θεωρεῖ τὰς ἐπιβαλλομένας εἰς τὴν συγκεκριμένην περίοδον τῆς ἐξελίξεώς της.

Καὶ μετὰ τὴν ἀνάλυσιν αὐτὴν τὸ ἐρώτημα δὲν εὐρίσκει πλήρη ἀπάντησιν. Ἐν τούτοις διαγράφεται μία κατεύθυνσις. Ἄς τὴν ἀκολουθήσωμεν :

Τέσσαρες εἶναι οἱ *σταθεροὶ παράγοντες* τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὑπὸ διαφόρους μορφὰς καὶ μὲ διαφόρους ἀνασυνθέσεις καὶ ἀξιολογήσεις ἐμφανίζονται εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας. Ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία ἀπέδειξεν ὅτι εἶναι ἀκατάλυτοι. Οἱ παράγοντες αὗτοι εἶναι τὸ *ἄτομον*, ἡ *πολιτεία*, ἡ *κοινωνία* καὶ τὸ *δίκαιον*. Καὶ οἱ τέσσαρες παράγοντες ἀποτελοῦν ἀναμφισβητήτους πραγματικότητας. Καὶ ἔχουν τὸ κοινὸν χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀποτελοῦν θεσμούς, τοὺς ὁποίους οὐδεὶς σοβαρῶς ἡμπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ οἱ ὅποιοι ἐξισορροποῦνται μεταξύ των μὲ διάφορον ἐκάστοτε διὰ τὸν καθένα δυναμισμὸν καὶ ἀξιολόγησιν. Ὁ ἀτομισμὸς ἡμφισβήτησε τὴν σημασίαν, ὄχι τὴν ὑπαρξιν τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ματαίως. Ματαίως ἐπίσης προέβλεψεν ὁ μαρξισμὸς τὴν ἐξαφάνισιν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου. Οἱ τέσσαρες αὗτοι θεσμοὶ ἔχουν ἰδιαιτέραν καθένας ὑφὴν. Καὶ διὰ τοῦτο φαίνονται μὴ ὑποκείμενοι εἰς σύγκρισιν. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ π.χ. ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι μέσον συνδιαλλαγῆς τῶν τριῶν ἄλλων παραγόντων. Ἐν τούτοις, δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι καὶ τὸ δίκαιον, ὅπως καὶ ἡ πολιτεία, ἔχει αὐτόνομον ζῶην καὶ ἀκτινοβολίαν καὶ ἡμπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ αὐτοτελῆ ἱστορίαν. Ἄλλωστε, καὶ οὐδεὶς καὶ ἐκ τῶν ἄλλων τριῶν παραγόντων ἔχει ἀπόλυτον αὐτονομίαν. Ἐκτὸς τούτου, καὶ ἂν ἦτο τὸ δίκαιον ὄργανον μόνον ἐξισορροπήσεως ἢ συνθέσεως τῶν τριῶν ἄλλων παραγόντων, θὰ εἶχε τὴν αὐτονομίαν τῆς ἰσορροπίας μεταξύ των καὶ θὰ ἦτο διὰ τοῦτο παράγων αὐτοτελής.

Οἱ τέσσαρες αὗτοι παράγοντες *ἐξισορροποῦνται μεταξύ των*. Ὅχι διότι εἶναι ἀντιθετικοί. Ἄλλὰ διότι εἶναι *συμπληρωματικοί* ὁ εἰς διὰ τὸν ἄλλον. Ἡ ἐξέλιξις ἐδημιούργησε τὴν κοινωνικὴν ζῶην. Καὶ μὲ τὸν ὄρον αὐτὸν χαρακτηρίζεται σήμερον τὸ ὅλον πλέγμα τῆς «ἀρμονικῆς» συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων. Ἡ συμπλήρωσις, ὅμως, προϋποθέτει πλήρη ἐπαφήν. Καὶ ἡ πλήρης ἐπαφή δὲν γίνεται παρὰ μὲ ἀμοιβαίας συμπιέσεις. Κάθε θεσμὸς ἔχει ἐγγενῆ διὰ

θεσιν ὑπερτροφίας. Τὸν περιορίζει ἡ ἀνάλογος διάθεσις τοῦ ἄλλου καὶ ἡ κρίσις περὶ τοῦ προβλήματος τῶν τρίτων. Ὁ Αἴσωπος ἔδωκε μίαν ἀπλὴν λύσιν μετὰ τὸν μῦθόν του περὶ τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχώμεθα τὴν ὀργανιστικὴν θεωρίαν τῆς κοινωνίας, διὰ νὰ καταφύγωμεν εἰς αὐτὴν τὴν παραβολὴν.

Εἰς τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας, ὅμως, καὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν σύνθεσιν τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν λειτουργιῶν των ἡ σημασία ἐκάστου ἐκ τῶν τεσσάρων παραγόντων ὑπῆρξε κατὰ καιροὺς διαφόρου ἐντάσεως. Διότι ἡ οὐσιαστικὴ σύνθεσις τῶν κοινωνιῶν διαμορφώνεται ἀπὸ ποικίλους παράγοντας, πού ἔχουν πολλάκις σχέσιν μετὰ τοὺς τέσσαρας αὐτοὺς θεσμούς, ἀλλὰ πού τοὺς ὑπερακοντίζουν. Διὰ τοῦτο τὸ δόγμα τοῦ Μάρξ ὅτι «ἡ ἱστορία πάσης κοινωνίας μέχρι σήμερον δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων» ἔχει τὴν μονομέρειαν τῆς δημαγωγικῆς ἀπλουστεύσεως. Καὶ φυσικὰ εἶναι ἀνακριβές, ἐφ' ὅσον εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς πάλης τῶν τάξεων δίδεται ἡ ἔννοια τοῦ διχασμοῦ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς δύο ἀντιθετικὰ στρατόπεδα μετὰ ὑπόβαθρον τὴν οἰκονομικὴν διάρθρωσιν τῆς κοινωνίας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἀπλουστεύσιν ἀποτελεῖ, δικαιολογημένην καὶ αὐτὴν ἀπὸ τὸ ὄλον του σύστημα τῶν ἀντιθέσεων, καὶ ἡ ἐξηγησις τοῦ Κράτους ἀπὸ τὸν Ἐγγελον ὡς συμβιβασμοῦ μεταξὺ τῆς κοινωνίας, τῶν ἐπὶ μέρους συμφερόντων καὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Τὴν οὐσιαστικὴν σύνθεσιν τὴν ἐπηρεάζουν πολλάκις στοιχεῖα εὐρισκόμενα ἔξω ἀπὸ τοὺς τέσσαρας αὐτοὺς παράγοντας, ἀλλὰ συνδεόμενα ἐκ γενετῆς ἢ μεταγενεστέρως μετὰ αὐτοὺς ἢ δυνάμενα νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς συνέπειαι τῶν προβολῶν αὐτῶν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. Διότι δὲν πρέπει ποτὲ νὰ παραγνωρίζεται ἡ σημασία τῶν ἰδεῶν πού δημιουργοῦν τὰ κοινωνικὰ ρεύματα καὶ σφραγίζουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας. Ἡ συνήθης ἐρμηνεία τῶν φαινομένων μετὰ βάσιν τὰς οἰκονομικὰς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς, πού δὲν εἶναι κατὰ βάσιν μόνον μαρξική — τούναντίον ἡ μαρξικὴ θεωρία ἐξηγεῖ μόνον τὴν ἐξέλιξιν, πού θεωρεῖ ἀναπότρεπτον, πρὸς τὸν σοσιαλισμόν, ὄχι μόνον δὲ μετὰ τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν ἀνισσοροπίαν μεταξὺ ὑποδομῆς καὶ ἐποικοδομήματος, δηλαδὴ μεταξὺ τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς νομικῆς μορφῆς τῆς ἰδιοκτησίας, περίπου ὅπως μετὰ ἄλλην βάσιν ὁ Ἄριστοτέλης — ἡ ματεριαλιστικὴ, λοιπόν, αὐτὴ ἐρμηνεία κάθε ἄλλο παρὰ ἀπεδείχθη ἀσφαλῆς. Ἡ δύναμις τῶν ἰδεῶν εἶναι ἰσχυροτάτη. Καὶ δὲν εἶναι αἱ οἰκονομικαὶ ἀνάγκαι πού δημιουργοῦν τὰς ἐκρήξεις, εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς καλυτερεύσεως, πού στηριζομένη εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς πικρίας καὶ τῆς ἀπογοητεύσεως — πικρίας διὰ τὴν πραγματικότητα, ἀπογοητεύσεως διὰ τὰς δημιουργηθείσας ἐλπίδας — κινεῖ τὰς μάζας, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρωμεν καὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς ἀλλαγῆς, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀπάθειαν τῶν μαζῶν, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ χθές, πού εἶναι, ὅπως ἔγραφα πρὸ ἐτῶν, ὁ αἰώνιος νόμος τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Τὰς σκέψεις αὐτὰς διὰ μακρῶν ἀνέλυσιν εἰς τὰ βιβλία μου «Ἡ Ἑλλάς καὶ ὁ Κόσμος», σελ. 9 ἐπ. καὶ 52 ἐπ. καὶ «L'État, la Société et le Droit», σελ. 23 ἐπ.

Ὁ ρόλος τῶν ἰδεῶν εἶναι θεμελιακός, διότι τὸ ὑπόβαθρον καὶ ἡ δικαιο-

λογία και τῶν τεσσάρων αὐτῶν παραγόντων εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Θὰ ἔπρεπε νὰ γράψωμεν ὁ *Ἄνθρωπος* μὲ κεφαλαῖον Α. Διότι αὐτὸς εἶναι ἡ *ἀπόλυτος ἀξία* εἰς τὴν ζωὴν, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκειται εἰς τὴν βάσιν καὶ τῶν τεσσάρων παραγόντων. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον, ὡς φορεὺς κατὰ τὸ δίκαιον δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, ὁ ἄνθρωπος ὡς πολίτης, δηλαδὴ ὡς θεμέλιον τῆς πολιτείας, ὁ ἄνθρωπος ὡς μέλος καὶ παράγωγος κοινωνικῶν ομάδων καὶ φορεὺς κοινωνικῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, ὁ ἄνθρωπος, τέλος, ὡς ὑποκείμενον τοῦ δικαίου.

Οἱ τρεῖς πρῶτοι παράγοντες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δηλαδὴ τὸ ἄτομον, ἡ πολιτεία καὶ ἡ κοινωνία, ἔχουν φανερωτέραν, αὐτόνομον μὲν, ἀλληλοεξαρτωμένην ὅμως ὕπαρξιν. Καὶ ἐκδηλοῦν κατὰ διάφορον τρόπον τὴν ἐπίδρασιν των εἰς τὸν τέταρτον, τὸ δίκαιον. Ὁ τελευταῖος δεχόμενος τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἄλλων ρυθμίζει τὴν ἐξισορρόπησιν τῶν πιέσεών των. Ὁ ρόλος, ὅμως, αὐτὸς δὲν εἶναι τεχνικός. Εἶναι *πολιτικός*. Δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ ὄν, ἀλλ' εἰς τὸ δέον. Καὶ τὸ δέον δὲν τὸ κρίνει τὸ θετικὸν δίκαιον. Τὸ κρίνουν ἄλλοι παράγοντες, τοὺς ὁποίους ὠνομάσαμεν ἀνωτέρω «πολιτικὴν». Διὰ τοῦτο, ὅμως, ὁ σύνδεσμος δικαίου καὶ «πολιτικῆς» εἶναι στενός.

III. ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

14. Τὰ νέα σχήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς

Τὸ ἄτομον ἐπιδρῶν εἰς τοὺς ἄλλους παράγοντας τῆς ζωῆς ὁδηγεῖ εἰς τὸ *ιδιωτικὸν δίκαιον*.

Ἡ πολιτεία ὀργανουμένη εἰς κυρίαρχον παράγοντα κατοχυρώνει καὶ ὀργανώνει τοὺς θεσμούς της μὲ τὸ *δημόσιον δίκαιον*.

Αἱ δύο αὐταὶ μορφαὶ τοῦ δικαίου, τὸ δημόσιον καὶ τὸ ιδιωτικόν, θεμελιώνουν τὴν μέχρι σήμερον παραδεγμένην διάκρισιν: *Jus publicum est quod ad statum rei publicae spectat, jus privatum quod ad singulorum utilitatem pertinet.*

Μακρὰ εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς διακρίσεως. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἕκθεσις της ἐδῶ.

Ὁ τρίτος, ὅμως, παράγων, ἡ κοινωνία, ἐμμέσως μόνον ἐπέδρα εἰς τὸ δίκαιον. Κάθε δίκαιον εἶναι κοινωνικόν, ἔλεγεν ὁ Ripert, ἀρνούμενος τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου ὡς ἰδιαίτερου κλάδου. Τὸ κοινωνικόν, ὅμως, στοιχεῖον ἠνδρώθη καὶ σήμερον διεκδικεῖ ἰδιαίτερον κλάδον. Διότι διάφορος εἶναι ἡ ψυχολογικὴ του θεμελίωσις. Διάφορος ὁ σκοπός. Καὶ τὸ δίκαιον, διότι ρυθμίζει τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, στηρίζεται εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ εἰς τὸν σκοπὸν ποῦ ὑπηρετεῖ: *Jus sociale est quod societatis aequilibrium et progressionem desiderat* (βλ. τὴν μελέτην μου *Jus publicum, jus privatum, jus sociale. Essai sur l'autonomie du droit social*, ἐν Ἐρανίῳ Μαριδάκη, τ. III, σελ. 649 ἐπ. καὶ *L'Etat* κλπ. σελ. 43 ἐπ.).

Ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὰς ιδέας, δὲν ὑπάρχει οἰκονομικὸν σύστημα,

ούτε κοινωνική ζωή χωρίς βαθείας *εσωτερικάς αντιφάσεις*. Ἀντιφάσεις πραγματικές. Τὸ παράδειγμα πολλῶν οικονομιῶν, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγικὴ διαδικασία ὀδηγεῖ εἰς ἀδιέξοδον, τοῦ ὁποίου μόνον ἡ παράβασις τῶν καθιερωμένων κανόνων ἤμποροῦν νὰ ἀπαμβλύνη τὴν ὀξύτητα, ἀποδεικνύει τὴν ἀλήθειαν αὐτήν. Ὁ δέκατος ἕνατος αἰὼν ὑπῆρξεν, οὕτως, ὁ αἰὼν τοῦ κανόνος χρυσοῦ. Αὐτοῦ, ὅμως, ἀντίρροπον ὑπῆρξεν, ὅταν ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς ὠλοκληρώνητο, ἡ περιοδικότης τῶν οικονομικῶν κρίσεων, ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία τοῦ συναγωνισμοῦ καὶ ἡ συμπέσις τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν ὀρειχάλκινον νόμον τοῦ Lassalle. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἡ Ἑλλὰς ἐφαρμόζει σήμερον κραυγαλέως τὴν ἀρχὴν τῆς ιδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἀντιφάσκουσα, ὅμως, διὰ τῆς ἐπιπτώσεως τοῦ κινδύνου ποῦ εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴν ιδιωτικὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὸ σύνολον, ὑφισταμένου τὰς συνεπείας τῶν παγωμένων πιστώσεων. Ἡ Τσεχοσλοβακία, ἐφαρμόζουσα τὰς ἀρχὰς τῆς προγραμματισμένης οἰκονομίας καὶ τοῦ σταχανοβισμοῦ, βλέπει τὸ ἔθνικόν της εἰσόδημα μειούμενον τὸ 1964 κατὰ 4% καὶ μεταβάλλεται ἀπὸ τοῦ 1960 ἀπὸ βιομηχανικὴ χώρα, ἀνηρωτέρα καὶ πλέον ἀνεπτυγμένη ἀπὸ ὅλους τοὺς δορυφόρους, εἰς σχεδὸν ὑποανάπτυκτον καὶ καθυστερημένην. Ἡ ἄκαμπτος ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ περιορισμοῦ τοῦ ἀγροτικοῦ δυναμικοῦ, ποῦ εἶναι συνηρημένη κατὰ κανόνα μὲ τὴν ἐκβιομηχάνισιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐμμέσως μὲ τὴν συντριβὴν τῆς βιοτεχνίας ποῦ συγκρούεται πρὸς τὴν κολλεκτιβοποίησιν, ὠδήγησεν εἰς ἀδιέξοδον. Διότι ἡ Τσεχοσλοβακία, μὴ ἔχουσα πρῶτας ὕλας, οὔτε σίδηρον, οὔτε καύσιμα, δὲν ἠμπορεῖ νὰ στηρίξη παρὰ δι' εἰσαγωγῶν τὴν βιομηχανίαν της. Τὰ εὐγενῆ δὲ προϊόντα τῆς παλαιᾶς της βιοτεχνίας, ὅπως τὰ κρύσταλλα καὶ τὰ ἀγροτικά της προϊόντα, δὲν ἠμποροῦν νὰ καλύψουν πλεόν, περιωρισμένη ὅπως ἔγινεν ἡ παραγωγὴ των, τὸ ἔλλειμμα τοῦ συναλλάγματος ποῦ χρειάζεται διὰ τὰς εἰσαγωγὰς πρώτων ὑλῶν κλπ. διὰ τὴν αὐξηθεῖσαν βιομηχανίαν της.

Καὶ γενικώτερον, ὅμως, ἡ πείσμων ἐφαρμογὴ τοῦ δόγματος τῆς προγραμματισμένης παραγωγικότητος ἀνέστειλε μετὰ ἀπὸ ἓνα στάδιον εἰς τὰς σοσιαλιστικὰς χώρας τὴν ἀνάπτυξιν, πρὸ τῆς ἐκδηλωθείσης ἀντιθέσεως τοῦ καταναλωτοῦ, ὡς κοινωνικῆς μονάδος, τοῦ ὁποίου ἔμφυτος κοινωνικῶς εἶναι ἡ τάσις τῆς ἐπιλογῆς τοῦ καλυτέρου προϊόντος. Ἡ ἐπιλογή, ὅμως, προϋποθέτει συναγωνισμὸν καὶ ὁ συναγωνισμὸς οἰκονομίαν τῆς ἀγορᾶς, δηλαδὴ εἰσβολὴν τῆς ἐννοίας τοῦ κέρδους εἰς τὴν σοσιαλιστικὴν οἰκονομίαν. Ἡ σοβιετικὴ οἰκονομία, ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐσεβίου Λίμπερμαν, καθηγητοῦ εἰς τὸ Χάρκοβον, ἤρχισε νὰ τὸ ἀναγνωρίζη. Καὶ ὁ κύκλος τῶν ἀντιφάσεων συνεχίζεται, *ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου* ποῦ εἶναι ὁ καταναλωτής.

Τὸ κοινωνικὸν «ἄτομον» δὲν εἶναι τὸ ἄτομον τῆς κοινῆς ὀρολογίας. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν κοινωνιομετρικὴν ὑπάρχει ἡ διάκρισις μεταξὺ *individu* καὶ *atome social*. Τὸ κοινωνικὸν ἄτομον ἀντιπροσωπεύει τὸ πλέγμα τῶν διασχέσεων, τῶν ὁποίων κάθε ἄνθρωπος εἶναι ὑποκείμενον καὶ φορεὺς. Αἱ «διασχέσεις» αὐταὶ συμπλέκουν ἄτομα ὡς μέλη ὁμάδων εἴτε καθωρισμένων καὶ ἐξωτερικῶς ὁρατῶν εἴτε ψυχολογοκοινωνιολογικῶν, δηλαδὴ συνόλων ὑφισταμέ-

νων διὰ διαφόρους λόγους τὴν ἐπίδρασιν ὠρισμένων πολλάκις ἀντιφατικῶν μεταξύ των ρευμάτων. Ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ καλεῖται εἰς τὴν κοινωνιομετρίαν Τέλέ. Εἶναι περιττὴ καὶ ἄσκοπος διὰ τὸ θέμα μας ἢ περαιτέρω ἐμφάνισις καὶ ἡ πληρεστέρα ἀναφορὰ εἰς τὰς θεωρίας, ἰδίως τοῦ Moreno, τοῦ δημιουργοῦ τῆς κοινωνιομετρίας, ὁ ὁποῖος συνήρμωσε τὰς θεωρίας τοῦ Bergson, τοῦ Freud καὶ τοῦ Marx, τοῦ τελευταίου ἰδίως, ὅχι διὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ φαινόμενα, ὅσον διὰ νὰ δεχθῇ τὴν ἄποψιν αὐτοῦ ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἠσυχολήθησαν μὲ τὸ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν κόσμον, ἐνῶ τὸ πρόβλημα ἦτο νὰ τὸν ἀλλάξουν. Ἐνῶ, ὁμως, ὁ Marx συνάγει συμπεράσματα διὰ τὴν ἀλλαγὴν μὲ βάσιν τὴν πάλην τῶν τάξεων, ὁ Moreno ἀποβλέπει εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων διὰ τῆς ἀναζητήσεως τῶν ψυχοκοινωνιολογικῶν παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Πῶς νὰ μὴ ἐνθουμηθῇ κανεὶς τὴν ἱστορίαν τῶν διαφόρων ἀρχαιολόγων ποὺ εὗρηκαν χωριστὰ ἀπὸ ἕνα κομμάτι ἀγάλματος καὶ τὸ ἀναπαρέστησαν ὅλοι ἀκέραιον, καθένας μὲ βάσιν τὸ ἰδικόν του εὔρημα;

Ἡ *κοινωνία*, ὡς χωριστὸς παράγων τῆς ζωῆς, ἀπέκτησε μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ μεγαλύτεραν σημασίαν. Κατὰ μίαν διαδικασίαν διασπάσεως ἐφθασε, μὲ τὴν ἐμπλοκὴν τῶν νομικῶν μορφῶν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, νὰ ἀποκτήσῃ καὶ ἰδιαιτέραν δύναμιν. Μία καθαρῶς ἐμπειρικὴ ἀντιμετώπισις θὰ ἠκολούθει τὴν κατιοῦσαν διαλεκτικὴν τοῦ Πλωτίνου καὶ θὰ ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ καθ' ἕκαστον τμήματα τῆς κοινωνίας καὶ τὰς ἐξουσίας ποὺ ἀπέκτησαν ὡς πολλαπλᾶ διασπάσεις τοῦ ἐνός. Θὰ ἐνδιεφέρετο οὕτω διὰ τὸν συνδικαλισμὸν ὡς φαινόμενον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνωνύμου ἐταιρείας, διὰ τὴν οὐσιαστικὴν κολλεκτιβοποίησιν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ὡς διὰ φαινόμενα ποὺ δὲν ἔχουν ἄμεσον σύνδεσμον μεταξὺ των, ἢ ποῦ, πάντως, δὲν εὗρισκονται εἰς ἐξάρτησιν ἀπὸ μίαν ὀλοκληρωτικὴν πραγματικότητα, τῆς ὁποίας αἱ ἐσωτερικαὶ ἀντιφάσεις ὠδήγησαν εἰς τὴν διάσπασιν.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναζητήσεως τῆς πραγματικότητος ὅχι εἰς τὴν πορείαν τῆς πρὸς τὴν διάσπασιν, οὔτε ἀκόμη εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ Ἐνός μὲ τὸ πολλαπλοῦν, κατὰ Leibniz, ἀλλ' εἰς τὴν ἀγωνιώδη προσπάθειαν τῆς ἰσορροπίας, εἶναι, νομίζω, ἡ μόνη δικαιολόγησις τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου εἰς τὸ θέμα μας.

15. Ἡ συνύπαρξις ὡς θεμέλιον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς

Ὅλοι οἱ παράγοντες τῆς ζωῆς καταλήγουν εἰς τὴν *συνύπαρξιν*. Αὐτὴ εἶναι ἡ *προϋπόθεσις* τῆς συνθέσεως. Ἡ συνύπαρξις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐθεμελίωσε τὴν καταξίωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀτόμου, ἢ συνύπαρξις του μὲ τὴν ὄργανωμένην πολιτικὴν κοινωνίαν ἐστήριξε τὴν ἐννοίαν τοῦ πολίτου. Τέλος ἡ συνύπαρξις ὁμάδων ἀνθρώπων μὲ ἄλλας ὁμάδας ἀνθρώπων ὀδηγεῖ εἰς τὴν διεθνή ζωὴν ἀφ' ἐνός, εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ἀφ' ἑτέρου. Ἄλλ' εἰς τὴν διεθνή ζωὴν ἡ παρέμβασις τῆς πολιτείας ἀπλουστεύει τὸ θέμα. Εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τοῦτο παραμένει ἀνοικτόν. Ἡ συνύπαρξις ἔχει μίαν προϋπόθεσιν, διὰ νὰ καταστῇ οὐσιαστικὴ καὶ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ

νομικοῦ τύπου. Ὅπως καὶ ἡ ἰσότης ἔναντι τοῦ νόμου ἠμπορεῖ νὰ προσλάβῃ διαφορετικὸν περιεχόμενον, ἂν σκοπὸς τοῦ νόμου εἶναι ἡ ἀδιαφορία διὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἢ ἡ οὐσιαστικὴ κατοχύρωσις τῆς ἑνώσιας τῆς. Ἡ δημιουργία τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου, δηλαδὴ ἡ προστασία τοῦ ἀσθενεστέρου κατὰ τῶν συνεπειῶν τῆς ἰσότητος ἔναντι τοῦ νόμου, ἀποδεικνύει τὴν ἀτάθειαν τῶν θεσμῶν ποῦ ἀδιαφοροῦν διὰ τὸ περιεχόμενον των. Συνύπαρξις ἠμπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καὶ ὅταν ὁ νόμος χωρίζῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς *potentiores* καὶ *humiliores*. Ἡ ὅταν ἀρνήται τὴν σημασίαν τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Κάποτε, ὅμως, τὰ πλαίσια θὰ σπᾶσουν. Χρειάζεται οὐσιαστικὸν περιεχόμενον εἰς τοὺς θεσμοὺς καὶ εἰς τὰς δικαιολογήσεις των.

Ἡμπορεῖ τὸ οὐσιαστικὸν αὐτὸ περιεχόμενον νὰ εἶναι ἰδεολογικόν: Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Καλύπτουν, ὅμως, τὰ ἰδανικὰ ὑπὸ τὴν ἀκατέργαστον μορφήν των τὸν χῶρον τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης; Χρειάζεται καὶ οὐσιαστικὴ σύνδεσις των μὲ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Καὶ αὐτὴ προϋποθέτει πρῶτον ἀξιολόγησιν πέραν ἀπὸ τὸ ἐφήμερον, κάποιαν δηλαδὴ διάρκειαν σημασίας, καὶ δεύτερον ὑπολογισμόν τῶν ἐνεργῶν κοινωνικῶν δυνάμεων κάθε ἐποχῆς, τοῦ ἀτόμου ἄλλοτε, ἢ τῆς πολιτείας, τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ὁμάδων τῆς σήμερον. Τοιαύτην σύνδεσιν θεμελιώνει ἡ ἔννοια τῆς *ισορροπίας*. Καὶ περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους κλάδους εἰς τὸ *κοινωνικὸν δίκαιον* ἐκδηλώνεται *ἐνεργὸν* τὸ στοιχεῖον τῆς ἰσορροπίας. Ἐξ οὗ καὶ ὁ ἀνωτέρω διδόμενος ὀρισμός.

Αἱ ὁμάδες δὲν ἔχουν μόνον ξεχωριστὴν ὑπαρξιν καί, ὅπως εἶδομεν, ξεχωριστὴν ψυχολογίαν. Κινοῦνται καὶ αὐτονόμως εἰς τὸν χῶρον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Καὶ δημιουργοῦν, οὕτως, χωριστὰ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς, ὅμως, ποῦ τὰ δικαιώματα καὶ αἱ ὑποχρεώσεις αὐταὶ ἀναγνωρίζονται ὡς ὑφιστάμεναι, καθίσταται ἀναγκαία ἡ δημιουργία *κανόνων συννπάρξεως* αὐτῶν. Καὶ οἱ κανόνες αὐτοὶ δὲν ἠμποροῦν νὰ παραγνωρίσουν τὴν ἰδιορρυθμίαν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία παύει νὰ εἶναι ἔν θεωρητικὸν νεφέλωμα, εἰς τοὺς διαφόρους ἀστερισμοὺς τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως καὶ καθίσταται χωριστὴ ἰδιορρυθμὸς πραγματικότης ἔχουσα συγκεκριμέναν κατὰ μέρος ἐκδηλώσεις καὶ στηριζομένη εἰς μίαν σειρὰν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων, ποῦ καθίστανται σήμερον πλεον ἀναμφισβήτητα.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη τὴν στιγμὴν αὐτὴν νὰ ἀναλυθῇ ἰδιαίτερος ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Ἄς περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἀτελεστέραν ἔννοιαν τῆς ὁμάδος. Καὶ ἄς προσπαθῆσωμεν νὰ ἀναλύσωμεν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συγχρόνου κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως ἐξελίχθη μετὰ τὴν ἀνωτέρω σημειωθείσαν ἀποκορύφωσιν τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ὀργανικὴν διάσπασιν τοῦ συνόλου εἰς ὁμάδας.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀνελύθησαν ἀλλαχοῦ (βλ. *L'Etat* κλπ. σελ. 69 ἐπ.). Τὸ θέμα, ὅμως, ἐπανεξετάζεται συστηματικώτερον ἐδῶ.

Τὸ βασικὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς σημερινῆς καταστάσεως, τὸ ὁποῖον διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῆς ἀναλύσεως εἰς τὴν ὁποίαν στηρίζονται αἱ παραδεγεμένα ἰσοστάσια αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων,

είναι ότι ή όμως δημιουργεί *χωριστήν και νέαν νοοτροπίαν*. Χωριστήν, διότι είναι και διαφορετική από την νοοτροπίαν του ανθρώπου βουλευομένου ως ατόμου ή ως πολίτου και περιχαρακωμένη εις τὰ όρια τής ιδέας ότι αποτελεί ούτος τμήμα τής ομάδος. Τό λεγόμενον ότι ό άγελαίος άνθρωπος δέν βουλεύεται έχει και την αντίθετον όψιν. Έρχεται μία στιγμή που άρχίζει είτε από φανατισμόν είτε από αντίδρασιν να άποκτᾶ συνείδησιν εις τό πλαίσιον τής άγέλης και να επιδιώκη την έπιβολήν τών αντιλήψεών του. Δημιουργείται, ούτως, εις τό πλαίσιον τής ομάδος ένας αυτοτελής μικρόκοσμος με χωριστήν νοοτροπίαν. Ό ρόλος τών προσωπικοτήτων εις την κρίσιμον αυτήν στιγμήν έμφανίζεται. Όπως και τών δημαγωγών και τών λογής-λογής «πατέρων», έργατοπατέρων, άγροτοπατέρων, επαγγελματοπατέρων κλπ.

Άλλ' είναι και νέα ή νοοτροπία αυτή. Διότι δημιουργείται από την ανάγκην τής συνθέσεως τής νοοτροπίας του ατόμου με την νοοτροπίαν τής ομάδος, τής συνθέσεως τών συμφερόντων και τών ιδανικών που έχει τό ίδιον πρόσωπον, ως άτομική δηλαδή ένδοστροφής αναζήτησις και ως ομάδική δηλαδή έξωστροφής προβολή. Διότι έχει αυτόν τόν διπλούν χαρακτήρα ή νοοτροπία τών ομάδων, καταλήγει εις τό να αντιμετωπίζη ώρισμένα σύνολα ανθρώπινων σχέσεων ως αυτονόμους αξίας, υπερβαινούσας την ρύθμισιν του ύφισταμένου δικαίου, δημοσίου ή ιδιωτικού. Ό William Graham Sumner έδημιούργησε την έννοιαν τών folkways, που αποτελούν κατηγορίαν σχέσεων δημιουργουμένων από τας κοινωνικάς ομάδας διά λόγους σχετικούς με την φύσιν ή άλλα έξωτερικά αίτια. Νομίζω ότι ή ύπαρξις τών κατηγοριών αυτών περιᾶ από τόν κρίκον τής χωριστής νοοτροπίας τών ομάδων.

16. Ένταξις εις τό δίκαιον

Με την δημιουργίαν αυτήν γεννάται άμέσως διά τούς πολλούς τό πρόβλημα τής έντάξεως τών νέων κατηγοριών σχέσεων εις τό όλον πλέγμα του δικαίου. Άποτελούν έθιμα αί ούτω δημιουργούμεναι καταστάσεις; Ποία είναι ή στάσις του ισχύοντος δικαίου έναντι αυτών; Και εις ποίαν εκ τών γνωστών νομικών κατηγοριών πρέπει να καταταγούν;

Και τὰ τρία έρωτήματα είναι ξεπερασμένα. Έυθυμίζου την έποχήν που συνεζητείτο ή νομική φύσις τής συλλογικής συμβάσεως εργασίας και την άγωνιώδη προσπάθειαν που κατεβάλλετο από την νομικήν έπιστήμην να την έντάξη εις τὰ προϋπάρχοντα πλαίσια. Έη πλουσία συγκομιδή τών συμβατικών άφ' ένός και τών κανονιστικών άφ' έτέρου θεωριών διά την έξήγησιν του αυτονόμου αυτού φαινομένου τής κοινωνικής εξέλιξεως είναι ή άπόδειξις τής άληθείας του ξεπεράσματος. Εις την μελέτην μου: «Έη συλλογική σύμβασις εργασίας ως θεσμός του συγχρόνου δικαίου», Άθήναι, 1932, έπεχείρησα να έφαρμόσω την θεωρίαν του Ηαυρίου περι θεσμού εις την έννοιαν τής συλλογικής συμβάσεως εργασίας, συνδέων, όμως, αυτήν με την έννοιαν του δυναμι-σμού τής κοινωνικής εξέλιξεως. Έπήγαζεν ή προσπάθειά μου, έπεκταθείσα και

εἰς ἄλλους τομεῖς πού εἶχον ὀριστικῶς ἐνταχθῆ εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξηγήσεως ὠρισμένων ἰδιορρυθμιῶν πού εἶχον ἢ προσέλαβον οἱ θεσμοὶ αὐτοί, ὡς π.χ. ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου, καὶ τὴν ἐνταξίν των εἰς τὸ ἰσχυρὸν δίκαιον. Διότι, πράγματι, τρεῖς εἶναι οἱ δυνατότητες ἀντιμετωπίσεως τῶν νέων σχημάτων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπὸ τὸ δίκαιον, ὅταν δὲν ὑπάρχη ἡ καθολικὴ συμφωνία ἐπ' αὐτῶν, περὶ τῆς ὁποίας ὠμίλει ὁ Alain, λέγων ὅτι τὸ δίκαιον στηρίζεται εἰς τὴν συγκατάθεσιν. Καὶ δὲν ὑπάρχει, βέβαια, καθολικὴ συγκατάθεσις εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργίας τῶν θεσμῶν πού μᾶς ἐνδιαφέρουν.

Πρῶτος τρόπος εἶναι ἡ διὰ τῆς βίας *συντριβή των*. Περίπου τὴν ὁδὸν αὐτὴν ἀκολουθεῖ συνήθως, θεωρητικῶς, τὸ θετικὸν δίκαιον. Ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι *ἐξ ἑαυτοῦ καταδικασμένος*.

Δεύτερος τρόπος εἶναι ὁ *συμβιβασμός*. Αὐτοῦ παράδειγμα εἶναι ἡ ἀντιμετώπισις τῶν νέων θεσμῶν τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου καὶ συγκεκριμένως τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου. Τὸ ἐργατικὸν δίκαιον, δημιούργημα τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν συνεπειῶν καὶ τῶν ἀκροτήτων τῶν ἰδανικῶν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἐξέκίνησε μὲ ἀτομιστικὴν θεμελίωσιν. Καὶ ἐστηρίχθη κατὰ συμβιβασμὸν εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον. Ἐν τούτοις, κατέτεινεν εἰς τὴν περιστολὴν βασικῶν του ἀρχῶν, ὅπως εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς οικονομικῆς δράσεως τοῦ ἀτόμου. Τὰ προσχήματα ἦσαν ἡ κατάχρησις τῶν δικαιωμάτων πού παρέχει ἡ ἐλευθερία αὐτὴ καὶ ἡ ἔννοια τῆς καλῆς πίστεως. Ἡ νομικὴ σκέψις, ὅμως, δύσκολα ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὰ προσχήματα αὐτά. Ὑπάρχει κάτι βαθύτερον πού ἐδημιούργησε τὴν ἀντίδρασιν τῶν προνομιακῶν μεταχειρήσεων τῶν ἀρχικῶν βημάτων τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου, καὶ τοῦτο συνεδέετο μὲ τὸν κοινωνικὸν του χαρακτήρα, δηλαδὴ μὲ τὴν δημιουργουμένην νέαν κοινωνικὴν νοοτροπίαν. Διὰ τοῦτο ἤρχισε συζήτησις περὶ δημοσιοποιήσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐξ ἀφορμῆς καὶ τοῦ ἐργατικοῦ. Καὶ δὲν εἶχε μὲν ἐξ ἀρχῆς συλλογικὸν χαρακτήρα τὸ ἐργατικὸν δίκαιον, ἦτο, ὅμως, σαφὲς ὅτι καθίστατο βαθμηδὸν δίκαιον ταξικόν, ὅπως ταξικὸν ἦτο, ὅταν πρωτοεμφανίσθη καὶ τὸ ἐμπορικὸν δίκαιον. Ὁμοιάζει τὸ ἐργατικὸν δίκαιον μὲ τὸ φῶς πού ἀναπέμπει ὁ ἥλιος, πρὶν ἀνατείλῃ. Ἐπέκειτο ἡ ἐμφάνισις τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου καὶ φωτεινὸς προτομὸς του ἦτο τὸ ἐργατικὸν δίκαιον. Ἡ ἐπιστήμη, ὅμως, ἔχει τὴν τάσιν τῆς ἐντάξεως τῶν φασμάτων εἰς τὰ παραδεδομένα πλαίσια καὶ ἀφωμοίωσε τὸ ἐργατικὸν δίκαιον εἰς τοὺς ἀρμούς τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος. Τὸ κατέστησεν ἀτομιστικὸν καὶ τὸ συνέδεσε μὲ τὴν σύμβασιν ἐργασίας πού ἀνάγεται εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον.

Τρίτος τρόπος εἶναι ἡ *ἐνταξίς* τῶν νέων θεσμῶν εἰς τὸ δίκαιον, διατηρουμένης, ὅμως, καὶ ἀναγνωριζομένης τῆς αὐτονομίας των. Διότι ἐν τῷ μεξὺ ἡ ἐξέλιξις συνέδεσε τὴν δημιουργηθεῖσαν νέαν κοινωνικὴν νοοτροπίαν μὲ ὠρισμένα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα. Καὶ εἶναι ταῦτα:

Πρῶτον, ἡ ἔννοια τῆς *ισότητος*. Ὅχι πλέον τῆς ἰσότητος ἔναντι τοῦ νόμου, πού εἶναι μία ἰσότης ἀριθμητικὴ πού καταλήγει εἰς τὴν κοινωνικὴν ἀνισότητα, ἀλλὰ τῆς γεωμετρικῆς ἐννοίας τῆς ἰσότητος ἔναντι τῆς οικονομικῆς

καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, πού εἶναι ἔννοια τυπικῆ συγχρόνως καὶ οὐσιαστικῆ καὶ πού ἠμπορεῖ ἄλλως νὰ ὀνομασθῇ κοινωνικὴ δικαιοσύνη.

Δεύτερον, ἡ ἔννοια τῆς *κινητικότητος*. Τὸ πᾶν μεταβάλλεται εἰς τὴν κοινωνίαν. Ἡ σύνθεσις πρὸ παντός. Τὰ φράγματα μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων τῶν ἀνθρώπων εἶναι εὐκολοπέραστα. Μία νέα μορφή κοινωνίας δημιουργεῖται. Καὶ ἔχει συντελέσει εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ ἡ ὁμάδευσις, ἡ ὁποία, ὅμως, εἶναι συγχρόνως καὶ ἀποτέλεσμα τῆς κινητικότητος πού ἔχει δημιουργηθῆ. Εἶναι συχναὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν αἱ περιπτώσεις τοιούτων ἀλληλεπιδράσεων. Ὑπὸ τὸ φεουδαρχικὸν καθεστῶς τὰ ὅρια τῶν τάξεων ἦσαν σχεδὸν ἀδιαπέραστα. Σχεδόν, διότι πάντοτε τὸ δόγμα ἐσυνθηκολόγει μὲ τὴν πραγματικότητα. Διότι πάντοτε ὑπῆρχεν ἡ δυνατότης διασπάσεων τοῦ φράγματος εἴτε διὰ τῆς παρεμβάσεως ἀνωτέρας ἐξουσίας, ὅπως εἰς τὴν φεουδαρχίαν, εἴτε μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἰς τὰ πρῶτα στάδια τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ ἔπειτα τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἦδη μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ὁμάδων ἡ λεγομένη κοινωνικὴ προώθησις (*promotion sociale*), πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ δυναμικότερα συνθήματα τῆς συγχρόνου εὐρωπαϊκῆς ζωῆς, καθίσταται καθολικὸν αἴτημα μὲ ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὴν ἰσοπέδωσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν μετακίνησιν τῶν ἀπὸ τὴν μίαν εἰς τὴν ἄλλην κοινωνικὴν ὁμάδα μὲ εὐκολίαν ἀδιανόητον ἄλλοτε.

Αὕτῃ ἡ κινητικότης ἀνέτρεψε τὰς βάσεις τῆς μαρξικῆς θεωρίας. Κατ' αὐτὴν, πράγματι, κάθε μὴ κομμουνιστικὴ κοινωνία εἶναι συνυφασμένη μὲ σκληρὰν διάκρισιν μεταξύ τῶν τάξεων, τῆς ὁποίας συνέπεια εἶναι ἡ πάλῃ των.

Τοιαύτη κοινωνία μόνον εἰς τὰς Ἰνδίας ὑπάρχει ἀκόμη. Εἰς τὴν ἀστικὴν κοινωνίαν αἱ τάξεις ἤλλαξαν περιεχόμενον πάλῃ. Μὴ ὑπαρχούσης πλέον τῆς διχοτομήσεως πού ἔβλεπε πρὸ ἑκατὸν καὶ πλέον ἐτῶν ὁ Μάρξ, αἱ τάξεις διεκδικοῦν εἰς τὴν σύγχρονον κοινωνίαν ὑπὲρ ἑαυτῶν ἑκάστη μείζονα συμμετοχὴν εἰς τὴν διανομὴν τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ ἠϋξημένην ἐπίπεδον καλοπεράσεως. Ἔτσι, ὅμως, ἀποβλέπουν ὄχι εἰς τὴν ἀνατροπὴν, ἀλλ' εἰς τὴν μεταρρυθμίσιν καὶ τὴν ἀναδιάρθρωσιν τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος. Καὶ κατ' ἄκολουθίαν καθίσταται ἀπαραίτητος ἡ ὑπαρξις κανόνων δικαίου πού νὰ διευκολύνουν τὴν ἰσορροπίαν καὶ τὴν ἀναδιάρθρωσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Οἱ κανόνες αὗτοι ἦσαν περιττοί, ὅταν σκοπὸς ἦτο ἡ ἐπανάστασις. Καθίστανται ἀπαραίτητοι, ὅταν ζητῆται ἡ ἐξέλιξις. Εἰς τοῦτο συνίσταται τὸ κοινωνικὸν δίκαιον.

Τρίτον χαρακτηριστικὸν τῆς νέας κοινωνικῆς νοοτροπίας εἶναι ἡ *σκοπιμότης*. Ὅχι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν δίδει εἰς τὸν ὄρον ὁ λαϊκὸς σαρκασμὸς Ἄλλ' ὡς στόχος, ὡς χρήσιμον ἀποτέλεσμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει ἡ μᾶζα. Ἡ παντοδυναμία τοῦ παραδεδεγμένου ὑφίσταται λιποθυμίαν. Αἱ λέξεις πού ἐκυβέρνησαν τὴν κοινωνικὴν ζωὴν εἰς τὸ παρελθὸν ἐπιδροῦν καθ' ὃ ποσοστὸν ἐκφράζουσι μίαν πραγματικότητα, ἔχασαν, ὅμως, τὴν σαγήνην τοῦ μύθου. Ἡ ἐλευθερία, ἡ δημοκρατία, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη δὲν σύρουν πλέον τὰς ὁμάδας πίσω ἀπὸ τὴν μαρμαρυγὴν των. Ἀποτελοῦν μόνον συνθήματα

τῶν ομάδων βραχείας μαχητικῆς ἀποδόσεως. Ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ διεκδικησις καλύτερας θέσεως εἰς τὴν ζωὴν.

Τέταρτον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὁ *πολυκεντρισμός*. Ἡ λέξις ἐγίνε τῆς μόδας, διότι ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν δικαιολόγησιν τῆς σοβιετοκινεζικῆς διενέξεως. Ὅταν τὴν ἀνέφερα τὸ 1962 εἰς γεῦμα τῶν Εὐρωπαϊῶν συγγραφέων, οὐδεὶς ἀντελήφθη τὴν ἔννοιάν της. Εἶναι, ἐν τούτοις, ἡ πραγματικότης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τὸ μέγα πρόβλημα τῆς συγχρόνου κοινωνιολογίας εἶναι ἡ κατάταξις τῶν ἀνθρώπων εἰς τάξεις. Καὶ εἶναι μὲν δεδομένον πλέον ὅτι ἡ διχοτόμησις δὲν ἰσχύει, ὅτι αἱ τάξεις εἶναι πολλαί, παρατηρεῖται, ὅμως, τὸ φαινόμενον τῆς πολλαπλῆς κατατάξεως. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς περισσοτέρας ομάδας ἢ καὶ τάξεις. Καὶ ἔχει πολλάκις, εἰς κάθε μίαν, ἀντίθετα συμφέροντα, ὅσον καὶ διαφορετικὴν ψυχολογίαν.

Μία ἀπὸ τὰς αἰτίας τῆς ἀντιφατικῆς ὑφάνσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εὐρίσκεται εἰς τὸν πολυκεντρισμὸν αὐτόν. Καὶ ἡ ἐξήγησις τῆς ἐπιτάσεως τῶν ἐκδηλώσεων τῶν ὑφισταμένων ἀντιφάσεων συνδέεται μὲ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ομάδων, τὴν ἰσχυροποίησίν των καὶ τὴν ἔλξιν πού ἀσκοῦν, ὡς κέντρα ταξικῶν ἐπιδιώξεων. Ὁ ἄνθρωπος ἐλκόμενος ἀπὸ περισσότερα τοῦ ἑνὸς κέντρα, καταλήγει εἰς κάποιον συμβιβασμὸν, πού χρειάζεται ὡς προϋπόθεσιν μὲν τὴν συνειδησιν τῶν ἀντιθετικῶν του ἐπιδιώξεων, ὡς ἐπιδιώξιν δὲ τὴν ἰσορροπίαν καὶ ὡς μέθοδον τὸ δίκαιον.

Τέλος, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς *πέμπτον* χαρακτηριστικὸν τῆς συγχρόνου κοινωνικῆς νοοτροπίας, εἰς τὰς χώρας ἰδίως πού δὲν διέσπασαν τὸ φράγμα τῆς οικονομικῆς ὑποαναπτύξεως καὶ δὲν ἔφθασαν εἰς σημεῖον κοινωνικῆς πειθαρχίας, πού μόνον ἡ συνειδησις τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας ἐπὶ δημοκρατικῶν βάσεων ἐπιτρέπει, ἢ *πιερία* κατὰ τοῦ εὐρισκομένου εἰς καλύτερον ἐπίπεδον καλοπεράσεως. Τὸ κατάλοιπον ἢ καὶ ἡ δικαιολογία τοῦ μίσους τοῦ θύματος κατὰ τοῦ ἐκμεταλλευτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ μαρξικοῦ δόγματος ἐγλύσθη μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν «ἐχόντων», συναγωνιζομένων εἰς ἐπίδειξιν τῆς εὐμαρείας των, εἰς ἓνα αἶσθημα κατωτερότητος. Καὶ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ *haves* καὶ *haves not* δὲν μετετοπίσθη, ὅπως εἰς τὰς προχωρημένας χώρας, εἰς διακρίσιν μεταξὺ *haves* καὶ *haves more*, ἀλλ' εἰς τὸ ἐρώτημα *why they have more*. Οὔτε κἀν *why they have*. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἡ θρυαλλίς. Καὶ τὸ κοινωνικὸν δίκαιον καὶ ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἔχουν τὴν διπλὴν ἀποστολὴν νὰ ἄρουν τὸ ἐρώτημα ἢ νὰ δώσουν εἰς αὐτὸ κοινωνικῶς ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν. Δὲν χρειάζεται ἐπανάστασις, ἀρκοῦν τοῦ δικαίου, ἑνὸς δικαίου πράγματι κοινωνικοῦ, οἱ κανόνες, διὰ νὰ ἐπέλθῃ ἡ ἰσορροπία.

Ὑπὸ τὸ κλίμα πού δημιουργοῦν τὰ πέντε αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὁμαδικῆς νοοτροπίας, εἶναι φυσικὸν νὰ ἀναπτύσσωνται θεσμοὶ, οἱ ὁποῖοι νὰ ἔχουν τὰς ρίζας των μὲν κοινὰς μὲ τὸ θετικὸν δίκαιον, τοὺς κλάδους των ὅμως ἐστραμμένους πρὸς ἄλλην κατεύθυνσιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔρχεται ἓνα νέον, νέον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι δὲν ὑπῆρξεν ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν εἰς τὸ παρελθὸν καὶ δὲν ἐπρόσεξαν τὴν ὑπαρξίν του καὶ εἰς τὸ παρὸν ἀκόμη οἱ θεράποντες τοῦ δικαίου : Τὸ κοινωνικὸν δίκαιον. Αὐτὸ ὠρίσθη ἀνωτέρω (§ 14)

ὡς ἀποβλέπον εἰς «τὴν ἰσορροπίαν καὶ τὴν πρόοδον τῆς Κοινωνίας».

Αἱ ρίζαι τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου εἶναι κοιναὶ μὲ τοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ δικαίου. Διότι ἡ βάσις τοῦ δικαίου εἶναι, ὅπως ἐσημειώθη, ἡ *ἰσορροπία*, δηλαδή ἡ ὁμαλὴ συνύπαρξις τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τῆς ἐν κοινωνίᾳ συμβιώσεως. Μία νέα ἐκδήλωσις τῆς συμβιώσεως αὐτῆς εἶναι εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ ἀνεπτυγμένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἡ *συλλογικότης*. Μὲ ὅλας τὰς ἐμπλοκάς της καὶ τὰς συνθέσεις της, τὴν κινητικότητα, τὸν πολυκεντρισμὸν καὶ τὴν γεωμετρικὴν της ἰσότητά. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐντάξεως τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς εἰς τὸ πλέγμα τοῦ δικαίου πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν του νὰ τὴν ὑποτάξῃ εἰς τὰ παλαιὰ του πλαίσια, ἐξ ἧς προήλθον αἱ συγκρούσεις ποὺ ὠδήγησαν εἰς τὸν κλονισμὸν τῆς ἐνοίας τοῦ δικαίου ποὺ δὲν ἐφαρμόζεται. Παράδειγμα ἡ νομοθεσία περὶ ἀπεργιῶν. Παράδειγμα ἡ ταχύτης τῆς κινήσεως τῆς νομοθετικῆς μηχανῆς, ἀδυνατούσης, παρὰ τὴν ἀγχώδη τῆς ἀντιφατικότητά, νὰ συμβιβάσῃ τὰ ἀντιθέσεις τῶν ὁμαδικῶν συμφερόντων. Παράδειγμα, ἀκόμη, ἡ ἀδυναμία ἀπορροφήσεως θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι, ἐντασσόμενοι εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, ἀποτυγχάνουν. Τοῦτο συνέβη μὲ τὸν θεσμὸν τῶν *συλλογικῶν συμβάσεων*. Ἡ ἔνταξις του εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον ὁδηγεῖ εἰς τὴν παντοδυναμίαν τῶν συμφωνουμένων μεταξὺ ἐργοδοτῶν καὶ μισθωτῶν ὄρων ἐργασίας. Ἄλλ' εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῶν ἐνδιαφερομένων, ὑπάρχουν καὶ αἱ γενικώτεραι ἐπιπτώσεις τῶν συμφωνιῶν των. Μὲ τὴν ἰδιορρυθμίαν δὲ τῆς συλλογικῆς συμφωνίας ποὺ ἐνισχύει ἢ καὶ δημιουργεῖ τὸν μονοπωλιακὸν ἢ ὀλιγοπωλιακὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπιχειρήσεων ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἐργατικοῦ κόστους, εἶναι φυσικὸν κάθε αὐξήσις τῶν μισθῶν νὰ δημιουργῆ προϋποθέσεις διπλοῦ ἀντικτύπου. Ἐπὶ τῶν τιμῶν τοῦ συγκεκριμένου προϊόντος, πρῶτον. Ἐπὶ τῶν μισθῶν τῶν ἄλλων κατηγοριῶν μισθωτῶν, δεύτερον, καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τιμῶν. Ποῖος θὰ προστατεύῃ τὸν καταναλωτὴν ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν αὐξήσιν τῶν μισθῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν διάθεσιν διογκώσεως τοῦ κέρδους τοῦ ἐργοδοτοῦ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς αὐξήσεως τῶν μισθῶν; Ὁ θεσμὸς χρειάζεται ἄλλην ρύθμισιν, ὑπερακοντίζουσαν τὰ πλαίσια τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ ἐπιχειροῦσαν σύνθεσιν ποικίλων συμφερόντων. Δὲν εἶναι *res inter alios acta* διὰ τὸ σύνολον τὰ ὅσα συμφωνοῦν οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Καταλήγουσιν πολλάκις εἰς πραγματικὴν σύμβασιν εἰς βᾶρος τρίτου. Ἡ συλλογικὴ σύμβασις εἶναι θεσμὸς ποὺ πρέπει νὰ προσαρμοσθῇ μὲ τὴν οὐσιαστικὴν κατάργησιν τοῦ συναγωνισμοῦ εἰς τὰ σύγχρονα κράτη καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν ἀρχικὸν του σκοπὸν, τὴν δικαιότεραν κατανομήν τοῦ εἰσοδήματος ἐν τῷ πλαίσιῳ ἐκάστης ἐπιχειρήσεως. Ἡ πολιτεία εὐρεν ὡς μόνον τρόπον ἰσορροπήσεως τῆς καταστάσεως τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἔγκρισιν τῶν ὄρων τῆς συλλογικῆς συμβάσεως ἀπὸ αὐτῆν. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἡ ἐμβαλωματικὴ αὐτὴ λύσις ὀργανικὴ ἐνταξις τοῦ θεσμοῦ εἰς τὸ δίκαιον.

Ἡ ἔνταξις τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου εἰς τὸ ὅλον σύστημα τοῦ δικαίου εἶναι ἀναγκαία, ὅμως, καὶ ἀπὸ θετικῆς πλευρᾶς. Εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν κοινωνικὴν ἰσορροπίαν ἢ ὀργάνωσιν τῶν θεσμῶν τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου.

Τοῦτο σημαίνει ἔνταξις εἰς τὸ πλέγμα τοῦ δικαίου. Ἀπέτυχεν ἡ ἀπορρόφησις ἀπὸ τῶν γνωστούς ἤδη κλάδους. Δὲν ἠμπορεῖ, ὅμως, νὰ μείνῃ ἔξω τοῦ δικαίου ἡ ὅλη κίνησις τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως πρὸς τὴν κοινωνικὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν καλοπέρασιν. Πρὸς τὴν ἰσορροπίαν, τὴν νέαν ἰσορροπίαν ποῦ ἀπαιτοῦν οἱ σύγχρονοι καιροί.

17. Θεμελιώδεις θεσμοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ δικαίου

Τρεῖς εἶναι οἱ *θεμελιώδεις θεσμοὶ* τοῦ συγχρόνου ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ δικαίου. Ὁ θεσμὸς τῆς συλλογικῆς συμβάσεως ἐργασίας, ὁ ὁποῖος εἰσ-
τήθη ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ Α.Ν. τῆς 16/21 Νοεμβρίου 1935, ὁ θεσμὸς τῆς διαι-
τησίας ἐπὶ τῶν συλλογικῶν διαφορῶν ἐργασίας, εἰσαχθεὶς διὰ τοῦ Α.Ν.
τῆς 16/20 Νοεμβρίου 1935, καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κατωτάτου ὁρίου ἡμερομισθίου,
καθιερωθεὶς τὸ πρῶτον διὰ τῆς πρώτης συλλογικῆς συμβάσεως, ἡ ὁποία εἶχε
καταρτισθῆ καὶ μονογραφηθῆ τὴν 1ην Αὐγούστου 1936. Εἶμαι ὁ μόνος συντά-
κτης τῶν δύο πρώτων νόμων θεσπισθέντων τῇ ἐπιμόνω ὑποδείξει μου ἐπὶ
ὑπουργείας Γ. Καρτάλη καὶ ὁ ἐπιβαλὼν τὴν ἰδέαν τοῦ κατωτάτου ὁρίου ἡμερο-
μισθίου, ὡς Ὑφυπουργὸς Ἐργασίας, τρεῖς ἡμέρας πρὸ τῆς ἀποχωρήσεώς μου
ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν ἐπὶ τῇ κηρύξει τῆς δικτατορίας. Κατηγορήθη διὰ τοὺς
θεσμοὺς αὐτοὺς συγχρόνως καὶ ὡς φασιστῆς καὶ ὡς κομμουνιστῆς. Καὶ ἔχω
τὴν ὑπερηφάνειαν ὅτι κατηγορήθη συγχρόνως καὶ διὰ τὰ δύο αὐτὰ ἀμαρτή-
ματα. Ἐνῶ ἄλλοι δημόσιοι ἄνδρες—εὐκολοὶ εἴμεθα εἰς τοὺς ἐπιπολαίους χαρα-
κτηρισμοὺς καὶ τὰς ὕβρεις οἱ Ἕλληνες—κατηγορήθησαν μὲν καὶ αὐτοὶ καὶ διὰ
τὰ δύο, ἐκ περιτροπῆς ὅμως δι' ἑκάτερον ἐξ αὐτῶν! Ἄλλ' ἔχω καὶ τὴν ἱκανο-
ποίησιν ὅτι ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ θεσμοῦ τῆς διαιτησίας,
διὰ τὴν «φασιστικότητα» τοῦ ὁποῖου καὶ κατηγορήθη περισσότερον, ἀκριβῶς
τὰς ἰδίας ρυθμίσεις ἐπέβαλεν εἰς τὴν Γαλλίαν διὰ τοῦ νόμου τῆς 31ης Μαΐου
1936 ἡ Σοσιαλιστικὴ Κυβέρνησις τοῦ ἀειμνήστου Λέοντος Μπλούμ, ἐκπηγά-
σασα ἀπὸ τὰς ἐκλογὰς ποῦ ἔδωσαν τὴν νίκην εἰς τὸ Λαϊκὸν Μέτωπον.

Ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν θεσμῶν ὁ μόνος ποῦ ἐπέτυχεν ἀπολύτως εἶναι ὁ
τοῦ *κατωτάτου ὁρίου ἡμερομισθίου*. Καὶ τοῦτο, διότι, στηριζόμενος εἰς
ἀνθρωπιστικὴν θεμελίωσιν, ἐδημιούργει τὴν ἔννοιαν τοῦ κοινωνικοῦ ἡμερομι-
σθίου, εἶχε δηλαδὴ ἐξ ἀρχῆς συλλογικὴν θεμελίωσιν. Εἰς τὸ βάθος ἀπέβλεπεν
εἰς τὴν ὀριστικὴν ἀνατροπὴν τοῦ ὀρειχαλκίνου νόμου τοῦ Lassalle, ὁ ὁποῖος,
ὀρθὸς εἰς τὰς πρώτας του διαπιστώσεις ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς «ἰσότητος
ἔναντι τοῦ νόμου» τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ πλησιάζων πρὸς
τὴν πραγματικότητα ὡς πρὸς τὰς συνεπείας τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐργατικοῦ
εἰσοδήματος εἰς τὴν οικονομικὴν κατάστασιν τοῦ ἐργάτου, τὴν ἐποχὴν κατὰ
τὴν ὁποίαν διευτώθη, δὲν ἔχει πλέον οὔτε ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον, οὔτε
ὡς πρὸς τὸ δεύτερον μεγάλην σχέσιν πρὸς τὴν πραγματικότητα. Τοὺς δύο
ἄλλους θεσμοὺς, παρὰ τὰς θεωρητικὰς ἀνησυχίας μου, τῶν ὁποίων ἀπήχη-
σις εἶναι αἱ δύο μελέται μου περὶ τῆς συλλογικῆς συμβάσεως ἐργασίας τοῦ
1932 καὶ περὶ τῶν συλλογικῶν διαφορῶν ἐργασίας τοῦ 1936, δὲν κατώρθωσα

νά τους θεμελιώσω ανεξαρτήτως τοῦ ἰσχύοντος ἀτομιστικοῦ δικαίου, διότι οὔτε ἐγὼ ἔβλεπα τὴν στιγμήν ἐκείνην τὸ κοινωνικὸν δίκαιον ὡς αὐτόνομον τμήμα τῆς νομικῆς πραγματικότητος. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ θεσμοὶ αὐτοί, μετὰ βραχεῖαν ἐξέλιξιν, ὑπέστησαν ποικίλας παραποιήσεις, διὰ νὰ καταλήξουν εἰς ὁμοιώματα μᾶλλον θεσμῶν, παρὰ εἰς πραγματικὰ δημιουργικὰ θεμελιώματα τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ δικαίου. Καὶ προεκάλεσε μὲν ἡ θέσπισις τῶν θεσμῶν αὐτῶν εὐρυτάτην κίνησιν ἰδεῶν καὶ ὠδήγησεν εἰς μέγα ἄλλα τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας, μετὰ τὴν παραποίησιν των ὅμως ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους νομοθέτας, χρειάζεται βαθυτέρα προσαρμογὴ των εἰς τὴν πραγματικότητα.

Εὐνόητον εἶναι ὅτι δὲν ἐξαντλοῦνται οἱ θεσμοὶ τοῦ συγχρόνου ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ δικαίου εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς περιπτώσεις. Ὁ συνδικαλισμὸς, ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισις, ἡ κοινωνικὴ πρόνοια κλπ. εἶναι θεσμοὶ σχετικοὶ μὲ αὐτὸ καὶ εἰς αὐτὸ ἀναφερόμενοι. Οἱ τρεῖς θεσμοί, ὅμως, ποὺ ἀνεφέρθησαν ἔχουν τὰ ἀκόλουθα δύο χαρακτηριστικά: Πρῶτον ὅτι ἡ θέσπισις των ἐθεμελίωσε τὴν διαδικασίαν τῆς ἐντάξεως νέων συγχρόνων κανόνων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς τὸ δίκαιον καὶ δεύτερον ὅτι ἀποτελοῦν τὸν δεῦτερον σταθμὸν τῆς δημιουργίας τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου παρ' ἡμῖν. Ἡ τομὴ μὲ τὴν ὁποίαν ἀρχίζει ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ δικαίου ἔγινε μὲ αὐτούς. Τὸ 1936 ἔχει θέσιν ἀνάλογον μὲ τὸ 1909, ἔτος τῆς θεμελιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ δικαίου, εἰς τὴν νομικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος.

18. Τμήματα τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου

Τὸ κοινωνικὸν δίκαιον, ὡς *τρίτος αὐτοτελὴς κλάδος τοῦ δικαίου*, διαιρεῖται εἰς τμήματα, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάπτυξις προσλαμβάνει ἕκτασιν ποὺ ὀδηγεῖ εἰς σχετικὴν ἐνδοκλαδικὴν αὐτονομίαν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον μὲ τὸ συνταγματικὸν π.χ. καὶ τὸ διοικητικὸν δίκαιον καὶ εἰς τὸ ἰδιωτικὸν μὲ τὸ ἀστικὸν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰ τμήματά του, ὅπως τὸ ἐνοχικὸν τὸ ὁποῖον παρουσιάζει βασικὴν σήμερον διαφορὰν ἀπὸ τὰ ἄλλα τμήματα καὶ τὸ ἐμπορικὸν ἀφ' ἑτέρου μὲ τὰ σχεδὸν αὐτόνομα τμήματά του, ὅπως τὸ δίκαιον τῶν μεταφορῶν. Ὅπως, ὅμως, εἰς τὰ δίκαια αὐτὰ ἡ βασικὴ φιλοσοφία ποὺ τὰ κινεῖ εἶναι ἡ ἴδια εἰς ὅλον τὸν κλάδον, οὕτω καὶ εἰς τὸ κοινωνικὸν δίκαιον ὅλα τὰ τμήματα ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν τὴν κοινωνικὴν ἰσορροπίαν καὶ κατὰ βάσιν εἶναι ὅλα συλλογικῆς θεμελιώσεως. Ἔστω καὶ ἂν φαίνονται, ὅπως τὸ δίκαιον τῆς ἐργατικῆς σχέσεως, ἐπηρεαζόμενα ἀπὸ τὰς ἀτομικὰς ἀντιλήψεις τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Καὶ ἔχουν ὅλα ὡς σκοπὸν τὴν κοινωνικὴν συνύπαρξιν, ἡ ὁποία στηρίζεται εἰς τὴν ἀλληλεγγύην τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Διὰ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν τῆς ἀλληλεγγύης, ποὺ εἶναι ἐσωτερικὸν στοιχεῖον χαρακτηρίζον τὴν συνύπαρξιν καὶ δικαιολογοῦν τὸ εἶδος τῆς ἰσορροπίας, θὰ γίνῃ λόγος ἄλλαχού.

Τὰ τμήματα αὐτὰ εἶναι :

- 1) Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς,

- 2) τὸ δίκαιον τῆς ἐργατικῆς σχέσεως, τὸ συνήθως λεγόμενον ἐργατικὸν δίκαιον,
 3) τὸ συλλογικὸν δίκαιον ἐργασίας,
 4) τὸ δίκαιον τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως καὶ
 5) τὸ δίκαιον τῆς κοινωνικῆς προνοίας.

Ἰδιαιτέραν ἐξήγησιν ἀπαιτεῖ ὁ καθορισμὸς τοῦ πρώτου τμήματος, τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς.

Αἱ δύο ἔννοιαι εἶναι συνυφασμέναι. Διαφέρουν ἐν τούτοις, ὡς θὰ ἐξηγηθῆ εἰς τὰς ἐπομένους σελίδας. Ὄταν, ὅμως, ἀναφερώμεθα εἰς τὰς γενικὰς ἀρχάς, τὸ ὄν πού ἀντιπροσωπεύει τὸ δίκαιον καὶ τὸ δέον πού ἐκφράζει ἢ πολιτικῆ συνυφαίνονται, ὅπως συνυφαίνονται καὶ αἱ ρίζαι, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀνάλυσις τῆς κοινωνικῆς δημιουργίας πού ὠδήγησεν εἰς τὸ ὄν. Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην ἢ κατὰ διαίσθησιν εἰς κάθε θεσμόν. Καὶ εἰς κάθε κλάδον.

Διὰ τοῦτο ἡ ἀνάπτυξις τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου εἶναι συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴν κοινωνιολογικὴν ἐξήγησιν τῶν ἐξελίξεων πού τὰς ἐδημιούργησαν καὶ μὲ τὴν ἐξέτασιν τῆς πορείας των εἰς τὸ παρὸν καὶ εἰς τὸ μέλλον.

Ἄς μὴ ἐκπλησσωμεθα διὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ νέου αὐτοῦ κλάδου τοῦ δικαίου. Εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ζεούσης κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τὰ κοινωνικὰ ἦθη μετεβλήθησαν καὶ διέσπασαν τὰ ὑπάρχοντα νομικὰ πλαίσια. Καὶ ἄς μὴ λησμονοῦμεν τὰ λόγια τοῦ Ἀμλέτου :

«Τὰ ἦθη ἀλλάσσουν πολλακίς καὶ αὐτὰ τὰ πλαίσια τῆς φύσεως».

19. Ἡ Κοινωνικὴ Πολιτικὴ – Εἰσαγωγή

Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἔχει ὡς ὑπόβαθρον, κατὰ τὰ ἀνωτέρω τεθέντα, τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα. Μὲ ἀφετηρίαν τὸ παρὸν, τὸ ἐκάστοτε παρὸν, προβλέπει καὶ κατευθύνει τὸ μέλλον.

Τὸ *κοινωνικὸν πρόβλημα* εἶναι μίᾳ ἀπὸ τὰς μορφὰς τῶν ἀντιφάσεων πού περιέχει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Εἰς τὴν οἰκονομίαν, πού καὶ αὐτὴ μετέχει τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δὲν εἶναι, ὅπως ἐσημειώθη ἐν § 4, ὀλίγαι αἱ ἀντιφάσεις. Πηγάζουν κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὰς ἐπιπτώσεις εἰς τὰς ὁποίας ὀδηγοῦν αἱ οἰκονομικαὶ δραστηριότητες τοῦ ἀτόμου κινουμένου ἀπὸ τὸ ἔνστικτον τῆς οἰκιοποιήσεως τῶν ἀγαθῶν, πού διαμορφώνεται εἰς πρώτην φάσιν εἰς τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἐξελίσσεται εἰς τὸν κοινωνικὸν πλέον νόμον τοῦ κέρδους. Εἰς τὴν ἐξέλιξιν, ὅμως, αὐτὴν ἢ ὅλη ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος συναντᾷ ἐμπόδια εὐρισκόμενα ἔξω τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ ἔχοντα σχέσιν μὲ τὴν καθόλου κοινωνικὴν συνείδησιν, καὶ δὴ εἰς τὰς πρὸς τὰς ἰδέας καὶ τὴν ψυχολογίαν προβολὰς της. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἐρευνητὴς τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως πρέπει, διαπιστώνων τὰς ἀντιρρόπους δυνάμεις πού θεμελιώνουν τὰς ἀντιφάσεις, νὰ ἀνεύρη τὴν διαλεκτικὴν τῆς συνθέσεως, δηλαδὴ τὴν ἀκολουθητέαν κοινωνικὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν.

Ἐπὶ διάφορα ὀνόματα αἱ ἀντιφάσεις ἀνεζητήθησαν πάντοτε διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἰδεῶν. Καὶ ὅταν αἱ ἰδέαι προϋπήρξαν τῶν δεδομένων ἐκάστοτε ἀντιφάσεων καὶ ὅταν προεβλήθησαν ἢ ἐξελίχθησαν ὑπὸ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτῶν. Ὅταν ὁ Max Weber ἔλεγε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀληθείας πού ἐμφανίζονται εἰς ὠρισμένους μόνον πολιτισμούς, οἱ ὅποιοι μὲ τὰς ἀντιφάσεις πού ἐκδηλώνουν τὰς δημιουργοῦν καὶ τὰς καταξιώνουν δὲν φθάνουν οὔτε εἰς αὐτοὺς τοὺς πολιτισμούς εἰς τὴν ὀλοκλήρωσίν των, διεπίστωνε τὰς βάσεις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πού εἶναι ἡ ἔρευνα καὶ ἡ γνῶσις. Ὁ Max Weber θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς κατ' ἐξοχὴν φιλελευθέρους στοχαστάς. Ὁ φιλελευθερισμὸς του, ὅμως, εἶναι πνευματικὸς καὶ ὄχι πολιτικὸς ἢ οικονομικὸς. Πιστεύει ὅτι ἡ ἀλήθεια ἀφίνει πάντοτε ἐν περιθώριον σκιᾶς, ὅτι δὲν ἐξαντλεῖ τὴν πραγματικότητα τῆς χθές, οὔτε τῆς σήμερον. Προχωρεῖ, ὅμως, περισσότερο καὶ τονίζει ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἡ φυσικὴ περιοχὴ τῆς βίας. Ἦμπορεῖ, ὅμως, νὰ λεχθῆ ὅτι ὑπὸ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς βίας κρύπτεται μία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κοινωνικὴ, δηλαδὴ στενοτέρου ἢ εὐρυτέρου κοινωνικοῦ κύκλου κρίσις, ἀνάλογος μὲ τὴν κρίσιν πού περιέχει ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων. Καὶ ἡ κρίσις εἶναι μία μορφή ἐφανίσεως τῆς ἀντιφάσεως.

Μία ἀπὸ τὰς ἀντιφάσεις αὐτὰς εἶναι ἡ δημιουργουμένη ἀπὸ τὴν *κοινωνικὴν ἀντίδρασιν* πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον τῆς ἀνισότητος. Καὶ αὕτη ἡ ἀντίδρασις ὁδηγεῖ εἰς τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα.

Ἡ ἐξήγησις δὲν εἶναι ὅσον ἀπλῆ φαίνεται ἀπὸ τὸν ἀπλοῦν αὐτὸν ἀφορισμὸν, ὁ ὅποιος εἶναι μὲν ἀκριβής, ἀλλὰ συναρτᾶται εἰς τὴν πορείαν του μὲ ποικίλα ἄλλα ρεύματα, πού μεταβάλλουν βαθμηδὸν τὸν μικρὸν ἀρχικὸν ρύακα εἰς εὐρὴν καὶ πολλακίς θορυβῶδη ποταμὸν. Ἄς ἀκολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν.

Οὐδεμία ἀνάγκη ὑπάρχει ἀποδείξεως τοῦ *ἀδυσωπήτου* χαρακτῆρος τοῦ νόμου τῆς ἀνισότητος. Ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του ὁ ἄνθρωπος μάχεται ἐνστικτωδῶς κατ' αὐτοῦ. Ἀπέναντι τῆς φύσεως, ἀπέναντι τῶν ὑπολοίπων παραγόντων τοῦ ζωικοῦ ἡσασιλείου, ἀπέναντι τῶν συνανθρώπων του εἰς κάθε βῆμα βλέπει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀνισότητα πού ἐπικρατεῖ. Τὸ βασικὸν θεμέλιον τῆς ἀνθρωπίνης περιπετείας εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀνισότητος.

20. Ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ νόμου τῆς ἀνισότητος

Ἀπέναντι τοῦ νόμου αὐτοῦ ἡ ἀντίδρασις εἶναι ἐνστικτώδης, ἀλλ' ἀτελής. Πρῶτον διότι ὑπάρχουν πολλοὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἀνισότητος καὶ εἰς κάθε ἐποχὴν ἀναλόγως τοῦ κοινωνικοῦ περιγύρου τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται εἰς μίαν ἢ δύο πτυχάς. *Ὁλη ἡ ἱστορία* κινεῖται γύρω ἀπὸ τὴν *προσπάθειαν τῆς ἐπιτεύξεως ἰσορροπίας* μεταξὺ τοῦ αἰτήματος τῆς ἰσότητος καὶ τῆς πραγματικότητος τῆς ἀνισότητος. Ἀλλὰ ἕλλοτε μὲν ἡ ἀνισότης πλήττει τὰ διαφοροποιούμενα εἰς τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν πολιτικὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ἄλλοτε τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα τῶν τάξεων καὶ τῶν ἀτόμων, ἄλλοτε πάλιν συμπίπτει τὰ πλαίσια τῶν οικονομικῶν δυνατοτήτων ἢ τῶν ἠθικῶν ἐπι-

διώξεων τῶν ἀνθρώπων. Εἰς κάθε περίστασιν καταλήγει νὰ δημιουργηθῆ μία χωριστὴ διαλεκτικὴ ἰσορροπίας, ποὺ μετ' ὀλίγον *ἀνατρέπεται*, διότι ἔρχεται ἡ ὥρα τῆς μετατοπίσεως τοῦ προβλήματος εἰς ἄλλον τομέα, εἰς τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον δὲν εἶναι χρήσιμος, τὸναντίον εἶναι *ἐπιβλαβής* ἢ ἐπελθοῦσα ἰσορροπία. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις καθιέρωσε τὸ δόγμα τῆς ἰσότητος ἔναντι τοῦ νόμου. Διότι ἐγένετο εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον συνειδησις ὅτι τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς εὐνομούμενης κοινωνίας δὲν εἶναι ὁ νόμος, ἀλλ' ἡ ποιότης του καὶ ἡ ἐφαρμογὴ του. Οἱ τυραννοκτόνοι «ἰσονόμους τ' Ἀθήνας ἐποίησάτην». Ἄλλ' ἡ ἰσότης ἔναντι τοῦ νόμου ἀνεφέρετο εἰς τὴν πτυχήν τῆς διαλεκτικῆς ποὺ ἐπεκράτει εἰς τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον. Εἶχε – καὶ δὲν ἤμποροῦσε παρὰ νὰ ἔξη– πολιτικὸν καὶ δικονομικὸν περιεχόμενον. Εἶχεν ἀκόμη – καὶ δὲν ἤμποροῦσε παρὰ νὰ ἔξη– ἀτομιστικὴν βάσιν. Ὅπως ἡ ἐλευθερία, ἡ ὁποία, εἰς τὸ πνεῦμα τῶν διακηρύξεων τοῦ 1789, ἦτο ἡ ἄλλη ὄψις τοῦ νομίσματος τῆς ἰσότητος. Ὅταν, ὅμως, μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἐφηρμόσθησαν εἰς τὴν πρᾶξιν τὰ δόγματα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας εἰς τὰς κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, κατεφάνη ἡ διαλεκτικὴ τῆς *νέας* ἀνισότητος. Ὁ πτωχός, ὁ μὴ διαθέτων παρὰ μόνον τὴν ἐργατικὴν του δύναμιν διὰ νὰ ζήσῃ, *δὲν εἶναι ἴσος* μετὰ τὸν πλούσιον ποὺ διαθέτει τὴν δύναμιν τῆς οἰκονομικῆς του ἐπιφανείας. Ὅπως ἄλλοτε δὲν ἦτο ἴσος ὁ ὑπῆκοος μετὰ τὸν ἄρχοντα καὶ ὁ χωρικὸς μετὰ τὸν εὐγενῆ. Νέας μορφῆς *potentiores* καὶ *humiliores* ἀνέκυπτον, ποὺ κατωχύρωνον τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀνισότητος.

Ἄλλ' ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ νόμου τῆς ἀνισότητος ἦτο ἀτελής καὶ δι' ἓνα δεύτερον λόγον. Εἰς κάθε ἀντίστασιν χρειάζεται στυπείρωσις καὶ συνειδητὴ ἐπιδίωξις τῆς *λ ὕ σ ε ω ς ἢ τῆς σ υ ν θ ἔ σ ε ω ς*. *Δι' ἐπανάστασεως ἢ διὰ διαλόγου.*

Τοιαῦτα δὲ προϋποθέσεις *σπανίως* ἐφανερίσθησαν καὶ πάντοτε μονομερῶς. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις ἦτο ἡ κυριωτέρα περίπτωσις ἐπαναστατικῆς δράσεως πρὸς ἀνατροπὴν τῆς πολιτικῆς κυρίως καὶ κατὰ τινα τρόπον καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, κοινωνικῆς, ὅμως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μερικῶν ἐξωτερικῶν γνωρισμάτων, ποὺ εἶχον περισσότερον πολιτικὴν σημασίαν. Ἡ ὀκτωβριανὴ ἐπανάστασις εἶχε χαρακτῆρα καὶ πολιτικόν, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὸν καὶ οἰκονομικόν. Ἀνεξαρτήτως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς καὶ ἀκόμη ἀνεξαρτήτως τῆς εὐρύτητος τῆς βάσεώς της ὑπῆρξεν ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα φαινόμενα ἐπαναστατικῆς ἐκδηλώσεως τῆς μάχης κατὰ τῆς ἀνισότητος.

Δὲν ἦτο πράγματι εὐκόλον νὰ ἐφανισθοῦν συχνὰ τοιαῦτα περιπτώσεις. Ταχύτατα, μόλις ἤρχιζεν ἡ διαδικασία τῆς διαλεκτικῆς εἰς μίαν πτυχήν, ἐγένετο ἡ τομὴ μετὰ τῆς ὑποταγῆς τῶν πολλῶν καὶ τῆς ὀργῆς τῶν ὀλίγων. Ἡ *ψυχολογία* τῆς *ὑποταγῆς* εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον *βαρυσήμαντα* κοινωνικὰ φαινόμενα. Τὴν μεταβάλλει ἀπλῶς, δὲν τὴν ἀναστρέφει, ἡ διαδικασία τῆς ὁμαδοποιήσεως, τὴν ἐκλογικεῖ μόνον ἡ δυνατότης τοῦ *διαλόγου* καὶ ἡ προοπτικὴ της, ὁ συμβιβασμός (*).

(*) Ἐνθυμηθῶμεν ἐν κείμενον, ἄσχετον ἐκ πρώτης ὄψεως πρὸς τὸ θέμα μᾶς, τοὺς

21. Αί κοινωνικαὶ τάξεις καὶ ἡ μάχη κατὰ τῆς ἀνισότητος

Ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς μετέβαλε τὰ δεδομένα τῆς ζωῆς. Εἰς τὴν θέσιν τοῦ *ἀτόμου* ἀνεβίβασε τὴν κοινωνικὴν *τάξιν*. Ὑπῆρχον κοινωνικαὶ ὁμάδες πάντοτε ὑπὸ μορφὴν στενωτέραν ἢ χαλαρωτέραν καὶ εἶχον πάντοτε τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς κοινωνικῆς τάξεως, πού εἶναι ἡ *ξ ε χ ω ρ ι σ τ ῆ σ υ ν ε ἰ δ η σ ι ς* ὅτι τὰ μέλη τῆς ἀνήκουν εἰς αὐτὴν. Ἄλλ' αἱ ὁμάδες τῶν ἄλλων ἐποχῶν εἶχον τὸν χαρακτῆρα κλειστῶν κοινωνιῶν μὲ περιωρισμένην ἐπιφάνειαν. Ἀπετέλει ἡ συγκρότησις των ἓν εἶδος θεοδικίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεκράτει ὁ κυριαρχῶν ἐπὶ τῶν ὀλίγων, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπετάσσοντο οἱ πολλοί. Καὶ τοῦτο, ὅχι διότι δὲν ὑπῆρχον οἰκονομικὰ συμφέροντα τῶν ὁμάδων, ἀλλὰ διότι δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἔννοια τῆς *παραγωγικῆς διαδικασίας*. Αὐτὴ ἡ ἔννοια εἶναι ἡ εἰσφορὰ τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν πάλιν κατὰ τοῦ νόμου τῆς ἀνισότητος. Καὶ δημιουργεῖ τὰ βάρη μιᾶς αὐτοτροφοδοτουμένης διαδικασίας κοινωνικῶν ζυμώσεων, ἡ ὁποία διέρχεται διαφόρα στάδια.

Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ἀναγνώρισις ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δικαιοσύνη ὁδηγοῦν εἰς δύο παράλληλα φαινόμενα, εἰς τὴν πρόσodon ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν ἐπίτασιν τοῦ νόμου τῆς ἀνισότητος ἀφ' ἑτέρου. Ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ οἱ συνδέοντες μὲ βαθύτερα κοινωνικὰ αἷτια τὴν στάσιν των, ἡ ὁποία, ὅμως, δὲν ἀπέχει ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀναγνώρισιν. Οὕτω οἱ Ἄγγλοι *tories* εἶναι οἱ πρῶτοι πού διαμαρτύρονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀνηλίκων καὶ τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὴν διαμορφουμένην βιομηχανίαν, ἡ ἐπιτυχία τῆς ὁποίας ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν *gentry* τὴν κοινωνικὴν κυριαρχίαν. Ἄλλ' ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν ὁ *Lacordaire* ἐκσφενδονίζει, χωρὶς καμμίαν ὑστεροβουλίαν αὐτός, ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων, τὸν ἀφορισμὸν ὅτι εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δυνατῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων ἡ ἐλευθερία σκλαβώνει καὶ ὁ νόμος χειραφετεῖ. Ὁ σπόρος τῆς δημιουργίας ἑνὸς νομικοῦ πλέγματος προστασίας τῶν ἀσθενεστέρων ἐκ τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς ἔχει ριφθῆ.

Τὸ δεύτερον στάδιον εἶναι ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς προστασίας αὐτῆς, διατηρουμένου, ὅμως, τοῦ αὐστηρῶς ἀτομιστικοῦ πλαισίου τῆς

βαθυτάτους στίχους τοῦ Λάμπρου Πορφύρα :

«Πιὲς στοῦ γιαλοῦ τὴν σκοτεινὴ ταβέρνα τὸ κρασί σου,
σὲ μιὰ ἄκρη, τώρα π' ἄρχισαν ξανά τὰ πρωτοβρόχια.
Πιὲς το μὲ ναῦτες καὶ φτωχοὺς ψαράδες ἀντικρῦ σου,
μ' ἀνθρώπους πού βασάνισε κι' ἡ θάλασσα κι' ἡ φτώχεια.
Πιὲ το, ἡ ψυχὴ σου ξένοιαστη τόσο πολὺ νὰ γίνη
πού ἂν ἔρθῃ ἡ μοῖρα σου ἡ κακιὰ, νὰ τῆς χαμογελάσῃς.
Καημοὶ καινούργιοι ἂν ἔρθουε μαζί σου ἄς πιοῦν κι' ἐκείνοι·
κι' ἂν ἔρθῃ ὁ χάρος, ἦσυχά κι' αὐτὸν νὰ τὸν κερᾶσῃς».

Δὲν εἶναι ἀνακρέοντειον κήρυγμα, οὔτε κραυγὴ πεισιθανάτου ναρκισσισμοῦ οἱ στίχοι αὐτοί. Δεικνύουν τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν νόμον τῆς ἀνισότητος.

διαδικασίας τῆς παραγωγῆς. Ἀρχίζει ἡ προστασία τῶν ἐργαζομένων, ἰδίως τῶν ἀδυνάτων, ἀλλὰ μόνον ὁ Marx θέτει εἰς τὸ προσκῆνιον τὸν κοινωνικὸν χαρακτῆρα τῆς διαδικασίας αὐτῆς, παραμένων ἐν τούτοις, ὅπως ἔμεινε μέχρι τέλους, κλασικὸς εἰς τὰς οικονομικὰς του ἀντιλήψεις. Θὰ ἠμποροῦσε καεῖς μάλιστα νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ αὐτὴν τὴν κοινωνικὴν θεμελίωσιν τῶν διδαγμάτων τοῦ Marx. Τὸ κήρυγμα τῆς ἀναγκαιότητος τῆς μεταβάσεως εἰς τὸν κολλεκτιβισμόν καὶ τῆς δι' αὐτοῦ καταργήσεως τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι κατὰ βάσιν ἐξωκοινωνικόν. Τὸ 1847 ἀρνεῖται τὴν θέσιν τοῦ Proudhon, ὁ ὁποῖος, διατηρῶν τὴν ψύχωσιν τῶν συντεχνιῶν, ὑποστηρίζει τὸ ἐπιβλαβὲς καὶ ἄσκοπον τῆς ἀπεργίας, διότι «αὕτη, ἐφ' ὅσον καταλήξῃ εἰς αὔξησιν τῶν ἡμερομισθίων, δὲν ἀπολήγει εἰς γενικὸν πλουτισμόν, διότι ἐπέρχεται κατ' ἀντίκτυπον ἀνάλογος αὔξεις τῶν τιμῶν τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν». Καὶ τὸ 1848 καταλήγει μὲ τὸ κομμουνιστικὸν Μανιφέστον εἰς τὸν διχασμόν ὄχι μόνον τῶν παραόντων τῆς παραγωγῆς, πρᾶγμα πού θὰ ἦτο διὰ τὴν ἐποχὴν συζητήσιμον, ἀλλὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὀλοκλήρου καὶ ἀνακηρύσσει ὡς βασικὸν δόγμα τῆς διαλεκτικῆς του ὄχι τὴν πάλην τῶν τάξεων, ὡς λέγεται συνήθως, ἀλλὰ τὴν πάλην τῶν δύο μοναδικῶν τάξεων εἰς τὰς ὁποίας χωρίζεται ἡ κοινωνία, τῶν ἀστῶν καὶ τῶν προλεταρίων.

Τὸ τρίτον στάδιον ἀποτελεῖ ἡ πολιτικὴ καρποφορία τοῦ κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου. Ὁ διχασμὸς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι εὐκολοχώνευτον σύνθημα. Διότι ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀπλῆ ἀντίθεσις. Ἡ καλὸς ἢ κακός. Ἡ πλούσιος ἢ πτωχός. Ἡ ἡμέρα ἢ νύξ. Καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῶν ἀνεπτυγμένων λαῶν βλέπομεν ὅτι τὸ πολὺ προχωρεῖ ἕως τὸ δυόμισυ ἢ μᾶζα. Διὰ τοῦτο πρέπει ἐκάστοτε νὰ προσαρμόζεται πρὸς αὐτὴν τὴν τάσιν, χάριν τοῦ συμφέροντος τοῦ ἔθνους, ἡ κομματικὴ σύνθεσις. Οἱ πολιτικοὶ ἀντίκτυποι τοῦ σταδίου αὐτοῦ εἶναι οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ Μάρξ «προλετᾶριοι ὅλου τοῦ κόσμου ἐνωθήτε» ἀντετάχθη ἐκ προοιμιῶν ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ συνεταιρίζεσθαι τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Τελικῶς, ὅμως, ἡ καταπληκτικὴ πρόοδος τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ.

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος τοῦ συνεταιρίζεσθαι, ἢ, ὅπως λέγομεν σήμερον, ἡ ἐλευθερία τοῦ συνδικαλισμοῦ ἀποτελεῖ τὸ τέταρτον στάδιον τῆς ἐρευνημένης διαδικασίας τῶν κοινωνικῶν ζυμώσεων πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς ἀνισότητος.

Ἴσως, ὅμως, ἡ διατύπωσις νὰ μὴ εἶναι ὀρθή. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδημιουργήθησαν τὸ πρῶτον αἱ προϋποθέσεις τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ συνεταιρίζεσθαι ἐπεβλήθη πολὺ μετὰ τὸν συνήθως σημειούμενον γαλλικὸν νόμον Le Chapelier τοῦ 1791—ὁ ὁποῖος ἐφαρμόζων τὰς ἀρχὰς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας πού καθωρίσθησαν διὰ τοῦ νόμου τοῦ Allard καθιέρωσε διὰ λόγους γενικωτέρους καὶ ὄχι κοινωνικοὺς «τὴν ἐξαφάνισιν κάθε εἶδους συντεχνιῶν»—καὶ δὴ μόνον τὸ 1799 μὲ τὰς «Combinations Acts» καὶ κατηργήθη, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη παραβιασθῆ, τὸ 1824. Ἐν τούτοις, μόλις τὸ 1851 μὲ τὴν ἴδρυσιν τοῦ σωματείου τῶν μη-

χανικῶν ἐργοστασίων ἤμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἤρχισε τὸ κίνημα τῶν ἀγγλικῶν Trade unions, κίνημα πού ὑπῆρξεν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν καὶ παρέμεινε καὶ μέχρι σήμερον ξένον πρὸς τὴν ἔθνοισαν τῆς πάλης τῶν δύο τάξεων. Διὰ τοῦτο ὀρθότερον θὰ ἦτο, ἂν ἐχαρακτηρίζετο τὸ στάδιον αὐτὸ ὡς τὸ στάδιον τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ συνδικαλισμοῦ καὶ τῆς δι' αὐτοῦ προβολῆς μιᾶς νέας ιδέας, ἡ ὁποία δὲν ἔχει πλέον τὸν ἀρνητικὸν χαρακτήρα τῆς πάλης κατὰ τῆς ἀνισότητος, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ συγκινῆ τοὺς φιλοσόφους τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ προσλαμβάνει τὴν μορφήν τῆς διεκδικήσεως μεγαλυτέρας μερίδος τοῦ κοινωνικοῦ εισοδήματος ἀπὸ τὴν ὀργανωμένην ἐργατικὴν τάξιν. Ἦδη, ὅμως, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως πού διεκδικεῖ ὡς μοναδικὴ ἀντίπαλος τῶν ἀστῶν τὴν ἰδιοκτησίαν τῶν μέσων παραγωγῆς. Πρόκειται περὶ διεκδικήσεως ἀπὸ ὀρισμένας τάξεις θεωρούσας ὅτι ἔχουν ἐλπίδας ἐπιτυχίας *μεγαλυτέρου μεριδίου* ἀπὸ τὸ εἰσόδημα τῆς ἐπιχειρήσεως πρώτον, ἀπὸ τὸ ὅλον ἔθνικόν εἰσόδημα κατ' ἀντανάκλασιν. Εἶναι δὲ περιέργως ἡ ἀκολουθουμένη διαδικασία καὶ οἱ ἀντίκτυποί της. Ἡ διεκδίκησις μεγαλυτέρου ποσοστοῦ ἀπὸ τὰ κέρδη ὑπὸ καθεστῶς ἀπολύτου ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ δὲν ἔχει τὰς συνεπείας πού ἐτόνιζεν ὁ Proudhon, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ διεκδίκησις αὐτὴ δὲν ἐπεκτείνεται εἰς ὅλας τὰς ὁμοειδεῖς ἐπιχειρήσεις. Διότι τότε, ἐπερχομένου ἐνὸς εἴδους μονοπωλίου, τὰ φαινόμενα εἶναι τὰ ἴδια. Ἐξ ἄλλου αἱ διεκδικήσεις αὐταὶ προκαλοῦν τὸν ψυχολογικὸν κλονισμὸν τῆς ροῆς πρὸς τὴν ἐνότητα, ἐνότητα συνεταιρισμοῦ ἢ καὶ ἐνότητα δράσεως ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ἐργατῶν, καὶ γενικώτερον τὴν ψυχολογικὴν ὑποστήριξιν καὶ ἀπὸ τοὺς μὴ ἀμέσως ἐνδιαφερομένους, ἀλλὰ καὶ ἐνότητα μεταξὺ τῶν ἐργοδοτῶν πού καταλήγει εἰς τὴν ἐπίτασιν τῆς βιομηχανικῆς συγκεντρώσεως. Τὰ τρᾶστ καὶ τὰ κάρτελ συμπίπτουν μὲ αὐτὴν τὴν περίοδον καὶ ἐνισχύονται ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσαν ἀτμόσφαιραν. Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ φαίνεται ὅτι ἐπαληθεύει. Ἡ ροὴ πρὸς τὴν συγκέντρωσιν ἀφ' ἐνός, ἡ συσπείρωσις τῶν προλεταρίων καὶ ἡ διεκδίκησις τοῦ ποσοστοῦ πού τοὺς ἀνήκει ἀφ' ἐτέρου, ἐν ἀναμονῇ τῆς διεκδικήσεως τοῦ ὅλου, εἶναι τὸ ὑπόβαθρον τῆς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς εἰς τὴν Ἑπιρωτικὴν Εὐρώπην. Μόνον, ὅμως, εἰς αὐτὴν. Παραλλήλως, κατὰ τὸ ἴδιον στάδιον ἡ Πολιτεία εὐρισκομένη ὄχι μόνον πρὸ τοῦ φαινομένου τῆς συγκρούσεως τῶν ἐργατῶν μὲ τοὺς ἐργοδότας, ἀλλὰ κυρίως πρὸ τῆς ἀνάγκης τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν πολλῶν, πού ἀποτελοῦν τὴν νέαν δύναμιν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ἐπεκτείνει τὰς προστατευτικὰς διατάξεις τῶν ἀσθενεστέρων, ἐπὶ ἀτομιστικῆς πάντοτε βάσεως. Προπαρασκευάζεται οὕτω τὸ *ἐργατικὸν δίκαιον*.

Ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος ἀπέτελεσε τὴν ἀφετηρίαν τοῦ πέμπτου σταδίου τῆς ἐξελίξεως. Κατέστησε προφανῆ τὴν σημασίαν τοῦ ἔθνικοῦ φαινομένου ἀφ' ἐνός, καὶ διέλυσεν οὕτω τὴν μαρμαρυγὴν τοῦ διεθνισμοῦ πού ἐστήριζε τὴν μαρξικὴν πολιτικὴν ἀφ' ἐτέρου. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ μαρξισμὸς ἐπέζησε, διότι συνεδυσάσθη μὲ τὸ ἔθνικόν φαινόμενον τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως. Ὁ δὲ δεύτερος πόλεμος ἐβεβαίωσε τοῦτο. Ἀπεκάλυψεν ἀφ' ἐτέρου, τὴν ὑπαρξιν πολλῶν κοινωνικῶν τάξεων μὲ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα καὶ ἔτι

πλέον παρουσίασε τὸν πολυκεντρισμὸν τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτάς. Πρὸ παντὸς διαπιστώνεται ἡ σημασία τοῦ συνόλου ὡς στρατευομένου ἔθνους ἀφ' ἑνός, ἀλλὰ καὶ ὡς καταναλωτοῦ ὑφισταμένου τὰς δυσκολίας τῶν μετόπισθεν ἀφ' ἑτέρου. Μία νέα τάξις ἀποκτᾶ συνειδησιν τῆς ὑπάρξεώς της, ὁ *καταναλωτής*.

Καὶ ἡ νέα αὐτὴ τάξις ἐνισχύει τὴν ἀνάγκην τῆς παρεμβάσεως τοῦ Κράτους. Ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμον εἰς τὴν ἰδρυομένην ἀπὸ τοὺς νικητὰς Διεθνῆ Ὑργάνωσιν Ἐργασίας ἐπιβάλλεται τὸ τριμερές σχῆμα : Ἐργοδοταί, Ἐργάται, Κράτη.

Εἰς τὸ σχῆμα αὐτὸ ὑπῆρχεν ἡ ἀρχικὴ διχοτομία τοῦ Μάρξ. Προσετίθετο, ὁμως, ἡ παρέμβασις τοῦ Κράτους ποῦ ἐξεπροσώπει τὸ σύνολον. Διατί ὄχι τὸν καταναλωτὴν;

Ἐν τῷ μεταξύ δὲ ἄλλοι παράγοντες εἶχον προσανατολίσει πρὸς νέας κατευθύνσεις τὸν βιομηχανικὸν πολιτισμὸν. Ἡ *ἀνώνυμος ἐταιρεία* ὠδήγησε βαθμηδὸν εἰς *δημοκρατοποιήσιν* τῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. Ἡ *τεχνικὴ πρόοδος* κατέστησε καὶ εὐκολωτέρας, ἀλλὰ καὶ ἀδυνάτους εἰς τοὺς μεμονωμένους ἰδιώτας τὰς μεγάλας ἐπιχειρήσεις. Τέλος, ὁ *πόλεμος* ἰσωπέδωσε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἐξίσωσεν εἰς τὴν διεκδίκησιν τῆς καλοπεράσεως. Ἰδιαιτέρως τὸ φαινόμενον διεπιστώθη εἰς τὴν Ἀμερικὴν, μὲ συνέπειαν τὴν βαθμιαίαν ἀλλαγὴν τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Ὁ προχωρημένος καπιταλισμὸς ἐδέχετο τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ποῦ εἶναι πλέον μία νέα μορφή ἰδανικοῦ μὲ θετικώτερον ἀκόμη περιεχόμενον. Δὲν εἶναι ἄρνησις, ὅπως ἡ μάχη κατὰ τῆς ἀνισότητος, δὲν εἶναι μερικώτερη ὑλιστικὴ ἐπιδίωξις, ὅπως ἡ διεκδίκησις μεγαλυτέρου ποσοστοῦ συμμετοχῆς εἰς τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα. Εἶναι ἰδανικὸν συντιθέμενον μὲ τὸ ἰδανικὸν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ τοῦ καπιταλισμοῦ συμπίπτει μὲ τὴν ἀποψιν τοῦ Lukács, ὅτι ὁ καπιταλισμὸς εἶναι μία «κοινωνία πορευομένη πρὸς μίαν ἄλλην κοινωνίαν», δηλαδὴ πρὸς τὸν κομμουνισμὸν, ἀποσυνδέει, ὁμως, τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὸν τελευταῖον κρίκον, διότι δὲν εἶναι ὁ κομμουνισμὸς ποῦ εὐρίσκεται, ὅπως ἀποδεικνύεται, εἰς τὴν ἄκραν τῆς ἐξελίξεως, ἀλλὰ μία νέα κοινωνικὴ σύνθεσις ἀπαμβλύνουσα ἔτι μᾶλλον τὴν ἀνισότητα, στηριζομένη εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην, ἀναζητοῦσα τὴν ἀλήθειαν καὶ προσπαθοῦσα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν κοινωνικὴν ἰσορροπίαν ἐπὶ *ὑψηλοτέρου* ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ πνευματικοῦ ἐπιπέδου. Τὸ «πρόσωπον» ἴσως διεκδικεῖ τὴν θέσιν τοῦ «ἀτόμου».

Τὸ ἔκτον στάδιον ἐσημειώθη μὲ τὸν δεῦτερον παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ *διάσπασις* τῆς κοινωνίας εἰς πολλὰς τάξεις ὠλοκληρώθη. Ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης ἐπεκράτησε πλήρως. Συνετέθη, ὁμως, μὲ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς παρακολουθήσεως τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀλλὰ καὶ τῆς πίστεως ὅτι *καὶ δυνατὴ* εἶναι *καὶ ἐπιβεβλημένη* ἡ περαιτέρω βελτίωσις τῆς ζωῆς τῶν μαζῶν καὶ ἡ διάνοξις εὐρυτέρων λεωφόρων πρὸς τὴν καλοπεράσιν. Τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα συναρμόζεται στενῶς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ὅχι ὅπως ἄλλοτε, ὅταν ἡ

οικονομική ἐπιστήμη διεξεδίκει τὴν κοινωνικὴν πολιτικὴν ὡς τμημά της, οὔτε ὅπως ὅταν ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἤρνεϊτο κάθε σχέσιν μετὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἐντάσσονται εἰς τὸ πλαίσιον τῆς καθολικῆς προόδου καὶ ἰσορροπίας. Ἡ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας διευρύνεται καὶ περιλαμβάνει καὶ τὰς προϋποθέσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα ἀρχίζει νὰ προσλαμβάνη νέα μορφήν. Καὶ ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ στηριζομένη εἰς τὴν σημερινὴν μορφήν του ξεκινᾷ διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν κανόνων διὰ τὴν αὐριανὴν κοινωνικὴν ἰσορροπίαν.

22. Ἡ μέθοδος τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς

Ἄλλ' ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ δὲν εἶναι μόνον νέα μορφή ρυθμίσεως τῶν ὁμαδικῶν σχέσεων πού δημιουργεῖ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἔχει ἀνάγκην, καὶ λόγῳ τῶν θεμελιῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐξελίξεως ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐδημιουργήθη, καὶ *διαφορευτικῆς μεθόδου*. Ἡ ἐξουσία πού ὑπάρχει θεωρητικῶς εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ ἡ σύμβασις πού συνδυάζεται μετὰ αὐτὴν εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον δὲν ἀποτελοῦν ἐπαρκῆ μέσα προπαρασκευῆς καὶ θεσπίσεως τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου. Τὸ διαλεκτικὸν πλέγμα εἶναι βαθύτερον. Ἀπαιτεῖται ὑπερπήδησις τῶν ἐμποδίων, ἐνώπιον τῶν ὁποίων σταματᾷ καὶ ὁ νόμος καὶ ἡ σύμβασις. Αἱ περιοριστικαὶ διατάξεις τοῦ νόμου διὰ τὴν ἀπεργίαν κάμπτονται, ὅταν δὲν εἶναι ἐντεταγμένοι εἰς τὰ σύγχρονα ρεύματα τῶν ἰδεῶν, πρὸ τοῦ δυναμισμοῦ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται, τὴν στιγμὴν τῆς ἀντιθέσεως τῆς ἰδιότητός του ὡς πολίτου καὶ τῆς ἐντάξεώς του εἰς τὴν ὁμάδα, τὴν διάθεσιν νὰ ἄρῃ τὴν ἀντίθεσιν μετὰ τὴν ἀντίστασιν εἰς τὴν ὁποίαν τὸν ὠθεῖ ἡ ψυχολογία τῆς ὁμάδος καὶ ἡ ἀθελήτως πολλὰκίς ἀπὸ αὐτὴν ὀρχηστρωμένη ἀδιαλλαξία του. Ὁ ὁμαδικὸς πατριωτισμὸς ἐπικρατεῖ τοῦ ἀστικοῦ καθήκοντος. Νέα μορφή σχέσεων δημιουργεῖται, πού ἀπαιτεῖ ἄλλην μέθοδον. Διότι πάντοτε μένει ὡς σκοπὸς ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ σύνθεσις.

Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν σύμβασιν. Αἱ ρυθμίσεις τῆς ἔχουν, ὅπως ἐσημειώθη ἀνωτέρω ἐν § 17, ἐπιπτώσεις πού ὀδηγοῦν εἰς τὰς λύσεις, συμβιβασμούς ἢ συνθέσεις τῶν συγκεκριμένων ἀντιφάσεων καὶ ἐκείθεν εἰς νέας ἀντιθέσεις πρὸς ἄλλας ὁμαδικὰς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ σύμβασις αὐξήσεως τῶν μισθῶν δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τοὺς ὑπογράφοντας. Ἐνδιαφέρει πρὸ παντὸς ἐκείνους πού θὰ πληρώσουν τελικῶς τὰς αὐξήσεις, τοὺς καταναλωτάς. Ἐξ οὗ καὶ ἡ πρὸς τοὺς τελευταίους ἀντίθεσις.

Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἰκανοποιηθῇ μετὰ τὴν μετάθεσιν τῶν ἀντιφάσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπὸ τοῦ ἐνὸς πλέγματος εἰς τὸ ἄλλο. Ἀποβλέπει εἰς ἐπίτευξιν τῆς δυνατῆς εἰς κάθε στιγμὴν ἰσορροπίας. Πρέπει, λοιπόν, νὰ θέσῃ ὅλους τοὺς ἐνδιαφερομένους ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν των. Καὶ εἰς τοῦτο ἀποβλέπει ὁ *διάλογος*, ἡ δημοκρατικὴ μέθοδος ρυθμίσεως τῶν ἀντιθέσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς.

Αὐτὸν τὸν διάλογον εἰς διεθνῆς ἐπίπεδον ἐπεδίωξαν οἱ ἴδρυται τῆς Διε-

θνοῦς Ὀργανώσεως Ἐργασίας νὰ ἐπιτύχουν μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς τριμεροῦς συνθέσεως τῆς Ὀργανώσεως. Ὁ Albert Thomas, μαρξιστής, ὑποστὰς τὴν δοκιμασίαν τῆς πραγματικότητος, ἐγκατέλειψε τὴν διχοτόμησιν τῆς μαρξικῆς ὀρθοδοξίας καὶ εἰσήγαγε τὸν τρίτον παράγοντα μεταξύ ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν, τὸ Κράτος. Κατὰ τὴν σκέψιν τῶν ἰδρυτῶν τῆς Διεθνοῦς Ὀργανώσεως Ἐργασίας τὸ Κράτος ἦτο ὁ διαιτητής. Πολλάκις, ὅμως, οἱ δημιουργοὶ διαισθάνονται μὲν τὴν πραγματικότητα, δὲν ἠμποροῦν, ὅμως, νὰ τὴν ἐκφράσουν, διότι δὲν συνειδητοποιοῦν ὅτι ἡ διαίσθησις των προβλέπει τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἀμέσου μέλλοντος. Ἔτσι καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς Διεθνοῦς Ὀργανώσεως δὲν συνέλαβον τὴν πραγματικὴν οὐσίαν τῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους. Ὅπως δὲν συνέλαβον ἐν τῇ ὀλότητι καὶ ἐγὼ τὸ πραγματικόν, τὸ αὐριανὸν περιεχόμενον τῶν θεσμῶν τῶν συλλογικῶν συμβάσεων Ἐργασίας καὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς διαιτησίας. Καὶ διὰ τοῦτο οἱ θεσμοὶ τοὺς ὁποίους ἐθεμελίωσα προχωροῦν μὲν πολὺ περισσότερον τοῦ ὑποβάθρου τῶν ρυθμίσεων τοῦ Διεθνοῦς Γραφείου Ἐργασίας, ἔχουν ὅμως κενὰ, τὰ ὁποῖα, διευρυνθέντα ἀπὸ τὰς μεταγενεστέρας παραποιήσεις των ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὴν δικτατορίαν Μεταξᾶ πρὸς μίαν κατεύθυνσιν καὶ ἀπὸ τὰς μεταπελευθερωτικὰς κυβερνήσεις πρὸς διαφόρους ἄλλας, δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς νὰ ὀλοκληρωθοῦν καὶ νὰ ἀποτελέσουν ἄρμους μιᾶς συγχρονισμένης κοινωνικῆς πολιτικῆς, ὅπως ἔπρεπε. Τὸ κράτος δὲν εἶναι μόνον ὁ διαιτητής, εἶναι πρὸ παντὸς ὁ ἐκπρόσωπος τῆς μεγάλης μάζης τῶν καταναλωτῶν, ὁ ἑναρμονιστικὸς παράγων τῆς προσπάθειας οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ὁ φορεὺς τῆς συνθέσεως τῆς οἰκονομικῆς προόδου, τῆς καθολικῆς ἐξυψώσεως τῆς στάθμης τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν ἀξιώσεων τῶν διαφόρων τάξεων πρὸς περισσοτέραν καλοτέρασιν, εἶναι δηλοδὴ ὁ ὑπεύθυνος προστάτης τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ὡς ἐννοίας ἀορίστου μὲν καθ' ὄρια, καθολικῆς, ὅμως, κοινωνικῆς παραδοχῆς. Τὰς σκέψεις αὐτὰς περιέχει ἤδη ἐν σπέρματι ἡ εἰσαγωγικὴ μου ἐκθεσις ἐπὶ τοῦ ν. 2053 τοῦ 1952 «περὶ ρυθμίσεως τῶν συλλογικῶν σχέσεων καὶ συλλογικῶν διαφορῶν Ἐργασίας» (Βλ. Γρηγ. Κασσιμάτη, Λόγοι καὶ ἔργα διὰ τὸ κοινωνικὸν ζήτημα, Ἀθήναι 1952, σελ. 118 ἐπ.).

Ἄλλ' εἰς τὴν θέσιν τῆς αὐτῆς ἡ Πολιτεία δὲν ἠμπορεῖ νὰ οἰκαιοποιῆται δυνατότητας ποὺ δὲν ἔχει. Δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἀπόψεις τῆς. Ἡ βᾶσις πρέπει νὰ εἶναι δημοκρατικὴ καὶ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δέοντος νὰ γίνῃ κτῆμα τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως. Ὁ διάλογος εἶναι ἡ μόνη μέθοδος.

Ἄλλ' ὁ διάλογος προϋποθέτει :

Πρῶτον τὴν ἀνέυρεσιν τῶν ἀρμοδίων συνομιλητῶν. Δὲν ἀρκεῖ ἡ πρόχειρος σκηνοπηγία νομικῶς ἀνεγνωρισμένων ὁμάδων, διὰ νὰ δημιουργήσουν συνομιλητάς. Αἱ σφραγίδες δὲν ἀρκοῦν, χρειάζεται οὐσιαστικὴ δύναμις.

Δεύτερον τὴν ψυχολογίαν τοῦ διαλόγου. Ἄν ὑπάρχῃ ἡ διάθεσις τοῦ ἐκβιασμοῦ—καὶ εἶναι σύνηθες, αὕτη, δεῖγμα ὑποαναπτύξεως—πρέπει νὰ δημιουργηθῇ ἡ κοινωνικὴ συνείδησις τῆς συμπίεσέως τῆς.

Τρίτον τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐννοίας τοῦ συμβιβασμοῦ, χωρὶς τὴν ὁποίαν

είναι ἄσκοπος σύμπτωσης παραλλήλων μονολόγων ὁ διάλογος. Ὁ συμβιβασμὸς προϋποθέτει φυσικά καὶ διαιτησίαν τῆς Πολιτείας καὶ ὅταν ἀκόμη αὕτη μετέχη εἰς τὸν διάλογον ὑπὸ τὴν ιδιότητά της ὡς ἐκπροσώπου τῆς μεγάλης μάζης τῶν καταναλωτῶν. Ἡ διαιτησία αὕτη προϋποθέτει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν διχασμὸν τοῦ ρόλου τῆς Πολιτείας ὡς φορέως τοῦ γενικοῦ καὶ ὄχι μόνον τοῦ οἰκονομικοῦ συμφέροντος τοῦ συνόλου καὶ ὡς ἐκπροσώπου τῶν καταναλωτῶν, ποῦ συνήθως συμπίπτει, ἀφ' ἑτέρου ὁμως καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ δικαιώματος αὐτῶν ὡς δρώσης τάξεως, ἔστω καὶ ὑπὸ περιορισμούς.

Τέταρτον τὴν δυνατότητα ἐπιβολῆς τοῦ συμβιβασμοῦ ἢ τῆς διαιτησίας χωρὶς τὸν κίνδυνον ἀντιστάσεως καὶ συνεπῶς γελοιοποιήσεως τοῦ ὅλου συστήματος. Δὲν εἶναι εὐκόλος ἡ μέθοδος. Οὐδεὶς, ὁμως, πλὴν τῶν ἀφελῶν, δικαιούται νὰ ὑποστηρίξη ὅτι εἶναι εὐκόλος ὑπόθεσις καὶ ὁ χειρισμὸς τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς.

Ἄργαλέον ἐστὶ χρῆμα ἢ ἀρχή . . . .